

מחקרים בלשון

ה-ו

העורך
משה בריאשר

ירושלים ה'תשנ"ב

מחקרים בלשון

החוג ללשון העברית
האוניברסיטה העברית, הר הצופים
ירושלים 91905

כתובת המערכת:

חגית מנדל

מזכירות המערכת:

אברהם בן-אמתי

עריכה לשונית
והתקנה לדפוס:

**מערכת הבניינים בלשון התנאים
(עיון מורפולוגי)**

א. כלל הבניינים

1. דקדוק לשון חכמים מכיר שורה ארוכה של בניינים בפעל. מהם בניינים ששימושם סדיר בהעמידם נטייה מלאה בכל הזמנים, ומהם בניינים לא סדירים שתפוצתם מוגבלת ביותר. בין אלה האחרונים יש צורות שחזקתן מוצקה, לפי שהם מתועדים במקורות רבים ומעידים עליהם עדים נאמנים; ויש צורות שלא נזדמנו אלא במסורות אחדות או במסורת אחת בלבד, וחזקתן קדמותן – אם אכן היו צורות חיות בלשון חז"ל – טעונה אישור רב. הדיונים פזורים באכסניות שונות, ועתים הדעות חלוקות על דרכי פירושן של כמה וכמה תופעות הכרוכות בבניינים. דומה אני, שהגיעה העת לראות את התמונה הכוללת¹ ולשוב ולהרהר ברבים מפרטיה ובפשרם. בבירורנו כאן אנו מתמקדים בעיקר בלשון התנאים. נתחיל בהצגה פורטת של כלל הבניינים, ואחר כך נבוא להעיר על כל בניין ככל שיידרש. נביאם בשתי קבוצות: הסדירים והפחות סדירים.

2. אלו הבניינים הסדירים:

- 2-1 פֶּעַל (קל) – נִפְעַל
 - 4-3 פֶּעַל – נִתְפַּעַל (התִּפְעַל)²
 - 6-5 הִפְעִיל – הִפְעַל
- ואלו הבניינים הלא סדירים:
- 7 פֶּעַל
 - 9-8 נִפְעַל, נִפְעַל
 - 11-10 פֶּעַל (פֶּעַל) – נִתְפַּעַל
 - 13-12 פּוֹעֵל – נִתְפּוֹעֵל
 - 14 נִתְפַּעַל

1. מטבע הדברים, המעוניין בתמונה הכוללת מבקש לקרב בין הפרטים ולנקוט גישה מכלילה. לעומת זאת הבוחן פרט אחד או מסורת אחת לעצמה, גישתו פורטנית עד דק.
2. בניינים 3-4 כוללים את הכבד הדגוש, המרובע והמוארך בשורשי ע"ו והכפולים, וכנראה גם את "קל העין" והמוארך השלם" וראה סעיפים 3, 30 להלן.

ב. הערות לבניינים הסדירים

קבוצת הבניינים הסדירים אינה טעונה פירוט והדגמה זולתי כמה הערות קצרות להבהרה.

3. בבניינים הכבדים (מס' 3-4 לעיל בסעיף 2) ידועות חמש סדרות-משנה:³

(א) הכבד הדגוש: פֶּעַל (קדש) - נְתַפְעַל (נתקדש).

(ב) הכבד המרובע:⁴ פֶּלְפַל, תְּרַגַּם, שְׁחַרַר וכו' - ב - נְתַפְלַפַל, נְתַרְגַּם, נְשַׁחַרַר וכו' - ב.

(ג) הכבד המוארך (בשורשים מגזרות ע"ו והכפולים): פּוֹלַל (עוֹרַר, *רוֹעַע') - נְתַפּוֹלַל (*נְתַעוֹרַר,⁵ נְתַרוֹעַע').

שני הראשונים (הדגוש והמרובע) קיומם סדיר בלשון התנאים; השלישי (הכבד המוארך בגזרות ע"ו והכפולים) אינו משמש למעשה בלשון זו. רוב הדוגמות שגודמנו ממנו הן צורות מורשות מעברית המקרא,⁶ כגון: מקוֹנְנוֹת (מועד קטן ג, ט), לְרוֹמֵם (פסחים י, ה). ונציין גם את נְתַרוֹעַע (כלים ג, ד; ד, ב 2א); כן הוא בכתבי-היד ק, פס, וכן בד"ר ובספרים שלנו (לעומת זאת בכתבי-היד פה, פא וקיימב' הגרסה היא נתרעעה על דרך השלמים⁸).

ואנו מוסיפים עליהם עוד שניים הכלולים בבניינים הלא סדירים:

(ד) הכבד קל העין: פֶּעַל - נְתַפְעַל (ראה להלן סעיפים 17-24, 30).

(ה) הכבד המוארך (השלם): פּוֹעַל - נְתַפּוֹעַל (ראה להלן סעיפים 25-30).

4. נְתַפְעַל וְנְתַפְעַל הן שתי חלופות של בניין אחד. הצורה הקדומה, הַתַּפְעַל, המשמשת בלשון המקרא, שינתה את צורתה בלשון התנאים. כלומר, היא הומרה בגון; כנראה פרי היקש לבניין נְפַעַל.⁹ בשל מעמדם המקביל של שני הבניינים¹⁰ נתקרבה צורתו של זה לצורתו של זה: הַתַּפְעַל < נְתַפְעַל כמו נְפַעַל.

3. ראה סגל, 1936, סעיפים 262-263 בעמ' 144-146. וראה הנמן, 1980, עמ' 29-30; אף שהוא

מפריד בין שלוש הסדרות (הדגוש, המוכפל, המוארך) הוא רואה אותן בעיקרו של דבר כאחת.

4. אני מעדיף את הכינוי "המרובע", שהוא כוללני יותר - ומכוון לכל בעלי ארבעה עיצורי שורש - על פני פֶּלְפַל/נְתַפְלַפַל העשוי לתבנית של א-ב-א-ב (והוא גמורה של עיצורי השורש הראשון והשלישי מכאן והשני והרביעי מכאן).

5. הצורות שצויינו בכוכבית הן משוחזרות בלשון התנאים (וראה בהמשך דברינו מיד).

6. ראה הנמן, 1980, עמ' 302-303. סגל (1936) מפריד בין פּוֹלַל/נְתַפּוֹלַל בע"ו וע"י (עמ' 145) לבין פּוֹעַל/נְתַפּוֹעַל בע"ע (עמ' 148).

7. ככ"י ק התיבה כתובה כתיב מלא: ניתרועעה.

8. הנמן (1980, עמ' 208 הערה 804) סבור, שנתרועעה היא נתרעעה במעקף $a < \delta$, לדעתו היא אינה שייכת לבניין נתפולל.

9. ראה סגל, 1936, עמ' 118.

10. זה וזה שימושם המקורי היה של בניין חוזר, ומאוחר יותר גבר בשניהם השימוש הסביל (נפעל חוזר-סביל של קל, התפעל/נתפעל חוזר-סביל של פֶּעַל).

צורת נתפעל הצעירה, שלא שימשה במקרא, הורכבה בו במקומות בודדים על כתיבים של צורת נפעל. כך מתפרשות הצורות וְנִסְרוּ (יחזקאל כג, מח),¹¹ וְנִפְּרָה (דברים כא, ח).¹² וכן וְנִלְחַם (= וְנִלְחָם > וְנִתְלַחֵם, דניאל יא, יא) במסורת הביקוד הא"י, כפי שהיטיב לראות פ' קאלה,¹³ כנגד צורת וְנִלְחָם במסורת טבריה. ויש בה במסורת השומרונים לחומש הרבה כיוצא בזה, כגון nibbarrādu (בראשית י, ה, לב) כנגד נִפְּרָה במסורת טבריה.¹⁴

צורת נתפעל שנשתלטה בלשון חז"ל לא דחתה כליל את התפעל. עדיין יש עדויות מוצקות לקיומן של צורות כמו התורה, התנ"ך, השתחוה, התפלל והתקבל. הצורות הללו (לבד מן התקבל) נתפרשו לו להנמן¹⁵ חיקויים ספרותיים ללשון המקרא או פעולות תיקון של מעתיקים.¹⁶

5. בניין הופעל הוא בניין סדיר בלשון חז"ל, ובכלל זה בלשון התנאים. במשנה לבדה נזדמנו צורות הרבה, כגון הוכשר (מעשרות א, ח), הוכשרה (מעילה ב, א) ועוד; הוזכרו (גיטין א, ה ועוד שש פעמים במשנה), הוחמו (שבת ג, ד 2א), הותזו (אהלות א, ו), הותר (שביעית ו, ד ועוד עשרות פעמים) ורבים כיוצא בהם. התבטאותו של ח' ילון על ה"בסיון להשליט בניין נתפעל במקום הופעל"¹⁷ נראית מוגזמת. גם דבריו של פרופ' י' קוטשר על בניין "הופעל הנדיר"¹⁸ יש להבינם נכונה; הבניין נדיר בהשוואה לבניין קל ולבניינים אחרים, אך עדיין שימושו שימוש סדיר.¹⁹

11. ואכן משמשות במקרא בשורש יס"ר צורות נפעל ברורות, כגון: "יסרתני ואנסר" (ירמיה לא, יח), יִסֵּר (משלי כט, יט).

12. ההוראה הפעילה היא בבניין פִּעַל, כגון "וְכִפְּרָה... וְכִפְּרָה" (שמות ל, י), ובסביל מצינו גם פִּעַל (כִּפְּרָה, שם כט, לג), גם התפעל (וְיִתְכַפֵּר, שמואל א ג, יד) וכנראה גם נִפְעַל (< נִתְפַּעַל) בדוגמה שהבאנו מספר דברים. בן-חיים (1977, סוף עמ' 85 והערה 35 שם) מניח, שאכן בעבר שימש גם קל כִּפְּרָה בהוראת "כִּפְּרָה", ומכאן הסביל *נִכְפַּר כצורה שיש לה המשך במסורת שומרון (ראה בן-חיים, שם, עמ' 86 wnikkāfθr נִפְעַל | < נִפְעַל).

13. ראה (P. Kahle, *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1930 (= Hildesheim 1967) עמ' 23*; ילון, 1971, עמ' 385.

14. לפירוט הדברים ראה בן-חיים, 1977, עמ' 85-86; הוא הבניין המכונה "נפעל דגוש העין".

15. הנמן, 1980, עמ' 208-211. וראה מה שכתבה ח' נתן (1984, עמ' 148-149) על שימוש הצורה התקבל (בנוסח משפטי רשמי) לעומת נתקבל (בשימוש רגיל).

16. עניינים כמו ניקוד עה"פ בפעלים נתקדש/נתקדש, יתקדשו/יתקדשו וכיו"ב מקומם בדיון על התצורה הפנימית של הבניינים (וזה תבוא במקום אחר).

17. ילון, 1964, עמ' 129.

18. קוטשר, 1977, עמ' קו.

19. אין דברינו כוללים, כמובן, ציטטות או שאילות ישירות מן המקרא, כגון "כי יותן" (מכשירין א, א ועוד עשרות פעמים) מן ויקרא יא, לח, או יתן (עבודה זרה ג, ט) מפסוק לה שם. יתן ויתן משמשות שימוש סביל פנימי לקל (ראה הנמן, 1980, עמ' 257), אף שמבחינה סינכרונית הריהן צורות הופעל לכל דבר.

ג. הערות לבניינים הלא סדירים

קבוצת הבניינים הלא סדירים דורשת פירוט הן מצד הנתונים הן מצד פשרם של עניינים לא מעטים.

פֶּעַל

6. ששת הבניינים הסדירים בלשון התנאים ממשיכים סדירות שהייתה קיימת במקרא בניין נוסף ששימושו סדיר במקרא ונעלם כמעט לגמרי מלשון חז"ל הוא בניין פֶּעַל (הסביל הפנימי של בניין פֶּעַל).²⁰ בזמנים הפועליים המובהקים – עבר ועתיד²¹ – לא נשרדו ממנו אלא דוגמות מועטות, ובחלקן מפוקפקות הן. התהליך של פליטת הסביל הפנימי, שהחל במקרא בסביל הפנימי של בניין קל, בתעצם וכמעט הושלם בלשון חכמים, בסביל הפנימי של פֶּעַל. אפילו הדפוסים של המשנה ושל יתר ספרות חז"ל מלמדים שבניין זה²² נסוג מן הלשון,²³ על אחת כמה וכמה אם נדרשים לעדים הנאמנים של ספרות התנאים.

דבר זה קדם וביררו ח' ילון.²⁴ הוא הראה, שחלק של הצורות שנתפסו כבניין פֶּעַל אינן כאלה. רק דוגמות ספורות הן אכן צורות בטוחות בבניין זה (על פי רוב במסורות הניקוד של המשנה, ואילו עדויות הכתיב אינן מכוונות בהכרח לבניין פֶּעַל) – כגון: "גדיש שלא לוקט" (פאה ה, א. כך ניקד ק,²⁵ ומעין זה בכ"י פא²⁵ ובכ"י א"ר²⁶); "חותר מן העובר שבמיעיה" (חולין ד, א בכ"י ק);²⁷ "תעובר צורתו" (פסחים ז, ט פא, ק תַּעֲבֹר בכתיב חסר. ק תַּעֲבֹר גם בזבחים ה, ד, ואילו פא תעובר בלא ניקוד. אבל בשקלים ז, ג: "תַּעֲבֹר צורתו" בכ"י ק, ומעין זה פא).²⁸

20. ראה סגל, 1936, עמ' 116–117; ילון, 1964, עמ' 136–151; הנמן, 1980, עמ' 29 (הערה 110), ובמיוחד 189–197; וכן נאה, 1989, עמ' 157–158.

21. אך ראה סעיף 8 להלן.

22. ראה סגל, שם.

23. אבל בלשון הפייטנים יש צורות פֶּעַל לרוב, כפי שהראו חוקרים (ראה ח' ילון, לשוננו ג [תרצ"א], עמ' 354; קוטשר, 1977, עמ' קד; ולאחרונה יהלום, 1985, עמ' 51 ואילך; וראה גם אלדר, 1979, עמ' 362–367 – הוא מונה שם כשישים צורות בזמן "עבר"). ויש מקום לומר מלים אחדות על רמב"ם בהקשר זה. במשנתו שלו – כעדות האוטוגרף שלו (= א"ר) – כמעט שאין צורות פֶּעַל בעבר ובעתיד (ראה המקום הנרמז בהערה 26 להלן). אבל בכתיבתו במשנה-תורה – שנכתב, כידוע (וכדבריו של רמב"ם עצמו), בלשון המשנה – משמשות צורות פֶּעַל בעבר ובעתיד, כגון: "משה רבינו לא האמינו בו ישראל מפני האותות שעשה... נמצאו אלו ששולח להם הם העדים על נבואתו" (יסודי התורה ה, א–ב); "עד שירוחמו מן השמים" (תענית א, ד).

24. ילון, 1964, עמ' 136–151.

25. ילון, שם, עמ' 137, ושם נתפרטו נתונים נוספים.

26. צורבל, 1986, עמ' 160. זו היא, כנראה, צורת פֶּעַל היחידה שנמצאה בכ"י אר.

27. ראה ילון, שם, עמ' 144–145.

28. הנמן, 1980, עמ' 196.

ויש לפקפק, כאמור, אם בכל מקום כיוון גם הכתיב לצורות פֶּעַל, שהרי אפשר לו לכתוב "תעובר צורתו" שיתפרש "תעופר" בבניין פֶּעַל (המציין שינוי במצב²⁹) בהתגוונות התנועה $u < a$ - לפני העיצור השפתי.³⁰ גם הכתיב חותך לא נתפרש לילון מכוון לפֶּעַל, אלא בינוני של קל: חוּתָּה.³¹ ונזכיר עוד שתי דוגמות: זוּקְקָה (ק נגעים ד, ה); הבירור הראה שגרסת כל העדים האחרים - זוּקְקָה - היא המקורית (ראה בר־אשר 1984, עמ' 3-5) ונקדן ק נשתבש כאן. שוּתָּה (דפוס וונציה 1737 כריתות ב, ד), שוּתָּה (במשנה ההיא בדפוס אמסטרדם 1646). בכל העדים הנאמנים מצויה צורה בבניין קל: שוּתָּה (ק, וללא ניקוד בכתב-היד פא וקיימב). ויש עוד כיוצא בזה.³² נראה שרוב צורות פֶּעַל ככולן מקוימות רק לפי עדויות הנקדנים.

7. פֶּעַל מדומה. ויש להרחיב את הדברים כאן על צורות פֶּעַל מדומות המזדמנות לעתים קרובות בספרות התנאים, שאינן אלא צורות פֶּעַל בטוחות. הן נראות צורות פֶּעַל בשל העובדה שנתחלפו למעתיקים יודין ב-זאווין או בשל הפיכת a/i ל-o/u בתנאים פונטיים מוגדרים. נזכיר כאן כמה דוגמות, כגון: קוּפְּלָנוּ (ק עדויות ה, ג), "אם טוּמְאָתָה... שכן טיּמְאָתָה... תְּטַמְּא" (ק שם ו, ג). והשווה "וכי מטומאה שהכתיב מטהרה" (כתב-יד רומי 32 לספרי במדבר, פסקה יט, מהדורת רח"ש הורוויץ, עמ' 23). מטומאה בהקשר זה נתפרשה לנו "מי טוּמְאָה" (> טְמָאָה);³³ וכן יש לראות את הצורות פורשנו³⁴ (= פְּרִשְׁנו),³⁵ מורחה (= מְרַחָה),³⁶ גולח (= גילח)³⁶ במקומות שונים בכתב-היד הנ"ל. בחלק של הדוגמות, כנראה, שגגת העתקה לפנינו: היוד נתארכה בטעות ל-זאו. כך נראה לפרש אל נכון את טוּמְאָתָה - ליד טיּמְאָתָה - בכ"י ק (עדויות ו, ג). אבל בחלק של הדוגמות הוא מעידה על תנועת o/u במקום a/i לפני עיצור שפתי או לפני ריש ולמד, כפי שהיטיב לפרש פרופ' ז' בן-חיים³⁷ את

29. ילון, 1964, עמ' 160 ואילך.

30. הכתיב תעבר, שנוקד בכ"י ק תְּעַבְר, אינו עשוי כלל לכך, שכן בדרך הכלל תנועת u נכתבת כתיב מלא ואו, וברור שהסופר כיוון לצורה תְּעַבְר, כפי שניקד נקדן ק במסכת שקלים (ו, ג). אגב האורח, אין מניעה לומר שתעופר כהויתה היא צורת פֶּעַל: u במקום a לפני הבית ופתח במקום צירי לפני ריש (כמו אַחַר). אבל נראה שהנקדן כיוון, בכל זאת, לצורת פֶּעַל.

31. ילון, שם, עמ' 144-145.

32. רבות מהן נסקרות אצל ילון, שם, עמ' 136-149.

33. בר־אשר, 1979, עמ' 186-190.

34. בר־אשר, 1983, עמ' 150, 158-160.

35. בר־אשר, שם, עמ' 150.

36. בר־אשר, שם, 150-151.

37. בן-חיים, 1963, עמ' 10 הערה 9.

הפועל נזמית' (מן נמ"ה) > נזמית' ואת הבינוני האקטיבי מרובה (> מרבה); וכן פירש ח' ילון³⁸ את יפי כפיעל של יפ". וכך ניתן לפרש חלק של הצורות דלעיל שהובאו מכ"י רומי 32: מטומאה, מורשנו, מורחה, גולת. אך חזקתן של צורות שנזדמנו רק בכתב-יד אחד ואין עליהן מסורת ניקוד אינה מוצקה דייה. ואפשר שיש בחלקן (או בכולן) שגגת העתקה בלבד, שהמירה יוד ב-זאו. בין כך ובין כך צורות פֻעַל מדומה לפנינו, שאינן אלא צורות פֻעַל.³⁹

8. אבל בבינוני נתקיימו צורות פֻעַל כחלק של נטיית פֻעַל. כלומר, פֻעַל מקיים נטייה סדירה בעבר, בעתיד, בציווי ובמקור, בבינוני פעיל (מפֻעַל) ובינוני סביל (מפֻעַל). יחס מקדש/מקדש, מקבל/מקבל ודומיהם הוא כיחס כותב/כתוב, שומר/שָׁמור וכיוצא בהם. הפֻעַל הוא בינוני דינמי, ומצד שימושו כזמן הוא מציין הווה ועתיד; הסביל שימושו סטטי פרפקטי, והוא מציין פעולה שנעשתה בעבר ומצב בזמן הווה.

9. הערה: ח' ילון העמידנו על כמה וכמה צורות בינוני מפֻעַל הנכתבות בכתב-חסר ואו.⁴⁰ כשנזדמנו צורות כאלו בכתב-יד מנוקדים, הן נוקדו לעתים כצורות מפֻעַל ולעתים כצורות מפֻעַל. גזכיר כאן כמה מן הדוגמות שנזדמנו בכתב-יד של ספרות התנאים: מפֻעַל (מנחות ב, ג), מפֻעַל (שם ב, ד), מבקר (תמיד ג, ד), מחלחלת (אהלות ט, ג) – כולן לקוחות מכ"י ק. וכן בביטוי ו"כן הוא מפורש על-יד יחזקאל" (תמיד ג, ז; מידות ד, ב), ק גורס מְפָרֵשׁ, מְפָרֵשׁ; קיימב' מפרש (בלי ניקוד). וכן מעכב ליד מעוכב כמה פעמים בעדים שונים של התוספתא לסוטה (ד, ז), ועוד. ילון ראה לקבוע, שצורה זו "אינה אלא בינוני מפֻעַל ע"ד הארמית".⁴¹ ואמנם העדר הזואו מתמיה, שכן מדרכי הכתיב של כתב-היד של לשון חז"ל לכתוב כתיב מלא ואו כדי לציין כל תנועת u (כולל u בהברה סגורה לא מוטעמת). אבל יש להדגיש, שאין לנו

38. ילון, 1964, עמ' 137-140.

39. שינויים פונטיים "משבשים", כידוע, את המערכת המורפולוגית: צורה שהיא ביסודה דגם אחד מתחפשת בדגם אחר, כמו כמה מצורות בניין "הופעל מדומה" שנזדמנו בטקסטים של ל"ח. למשל, "הורע כחו" (כתובות ת, ד 2); כבר הראה ח' ילון (1964, עמ' 138-140); וראה גם הנמן, 1980, עמ' 326, שמדובר בצורת הפעיל (> הרע), שכן הכוונה היא שהכתוב הרע את כוחו או ייפה את כוחו של פלוני (וראה להלן הערה 188, צורת הקרא < הוקרא). גם הצורה מוֹעֵלִין במקום מְעֵלִין (מקוואות ז, א, ב כמה פעמים בכ"י פא) מתחפשת כבינוני של קל מעיל במקום בינוני הפעיל של עליה. והדברים ידועים.

40. ילון, 1964, עמ' 176-180.

41. שם, עמ' 176.

אפילו עדות אחת⁴² לניקוד מפעל (מפעל).⁴³ ואין מניעה לראות בחלק של הצורות חסרות הזוא צורות מפעל מקוריות, כמו בביטוי "כן הוא מפרש על-יד יחזקאל".

נפעל

10. בניין נפעל נוהג בעיקר בשתי גזרות, פ"ג (ובכלל זה פועלי ע"ו הנוטים כמו פ"ג) ופ"י, בעבר ובבנינוני; ונמצאו כמה דוגמות גם בפעלים שלמים. התבנית ידועה בכתב-היד של ספרות התנאים (וספרות חז"ל אחרת) בעיקר במסורת הכתיב; חלק של צורות נופעל (בזוא אחרי הנון) שלא הובנו כהלכה תוקנו, כפי שנראה להלן. העדויות המנוקדות באות ברובן ממחזורים ומסידורים ישנים. וכן ידועה הצורה במסורות קריאה של העדות.⁴⁴

והרי כמה דוגמות: "קנה שלזתים... נוטל בשבת" (ק שבת יז, ג. הנקדן גירד את הזוא ליוד, וניקד נִיטַל); "שנוטל צומת הגידים" (פא⁴⁵ חולין ד, ו [ט]. ק שניטל); "נוטל מזה ומזה רביעית" (פר אהלות ג, ה וניקד בטעות נוטל; בכל העדים האחרים שניטל⁴⁶); "נוטלת מן הטהור על הטמא" (ק חלה ב, ח = נוטלת, אבל הנקדן גרס נוטלת, ובעדים אחרים ניטלת⁴⁷). עדות מפורשת נמצאת בכ"י רומי 66 של הספרא, שכתב וניקד נוטלו (2x),⁴⁸ והרבה כמותה בלשון התפילה והפיוט;⁴⁹ וכן "ונוצל מידו" (3x תוספתא ברכות כ"י ארפורט, אבל בכ"י וינה וניצל 3x);⁵⁰ ויש עדויות

42. נקדן ק מגלה לעתים את מבוכתו בכתיב מעין זה. רק כך אפשר להבין את הניקוד התמוה שלו מספן (גיטין ו, ה).

43. עדותה של עברית השומרונים שהביא ילון (שם, עמ' 178), הקוראת מפעל כנגד מפעל של הסברנית, אינה עדות, שכן מעתק u ל- i/a הוא כללי במסורת השומרונים (ראה למשל בן-חיים, 1977, עמ' 148).

44. הברורים העיקריים – ובכללם הרבה נתונים – נמצאים אצל ילון, 1964, עמ' 152–159 ומורשת, 1980; וראה גם קימרון, 1988. נתונים נוספים (מועטים) מפורזים במחקרים אחדים, כגון: שבטיאל, 1972 (נתפרסם כבר בשנת 1937), עמ' 212; מורג, 1970, עמ' 204; הנמן, 1980, עמ' 260–261; בר-אשר, 1983, עמ' 153; נתן, 1984, עמ' 146; נאה, 1989, עמ' 193; וראה גם י' קארה, לשוננו מד (תש"ס) עמ' 34. נתונים רבים מן הפיוט, דיון בבניין וריכוז של ספרות מחקר מצויים אצל אלדר, 1979, עמ' 381–383.

45. הנמן, 1980, עמ' 260.

46. גולדברג, 1955, עמ' 28.

47. זק"ש, 1975, על אתר.

48. ייבין, 1985, עמ' 594; נאה, 1989, עמ' 193.

49. כגון "ונוצל כבוד מבית חיינו" (תפילת "אתה יצרת" לשבת ראש חודש בסידורים ובמנהגי העדות), ויש דוגמות רבות בפיוט באשכנז: נוטל, נוטלה, נוטלה – כפי שקבע אלדר (1979, עמ' 381).

50. מורשת, 1980, עמ' 137; נתן, 1984, עמ' 146.

לקריאה נצל בפיוט.⁵¹ וכן "הנושא על גבי הזב" (= הנושא פא זבים ה, ב ליד הנישא⁵²). וכך גם נתן: נותנו (כ"י רומי 66 לספרא),⁵³ "נותנין לכהנים" (ביכורים ג, ה, ח בכתבייד אחדים);⁵⁴ וכן נותנין/נותנים (בכמה כתבייד לספרי במדבר);⁵⁵ בכל הכתיבים האלה מכוון, כנראה, לצורה נתנים/נתנין; ויש עדויות לקריאה נפעל בפועל זה בפיוט.⁵⁶

ובפועלי ע"ו (הנוטים כפ"נ): "הנוער בלילה" (אבות ג, ד בקטעי גניזה⁵⁷) = נער (חלופה של נער);⁵⁸ "לחם שנוטח באיברים" (מכילתא ויסע ג, הורביץ עמ' 167, כעדות דפוס קושטא)⁵⁹ – כלומר, נטח חלופה של ניטות.⁶⁰ חזקתן של צורות אלו – בגזרת ע"ו – נתמכת מעדויות הקריאה נון, נוצר בשורשי ע"ו בפיוט האשכנזי.⁶¹ בפועלי פ"י הבניין ידוע בלשון התנאים⁶² בעיקר במסורת תימן;⁶³ נוצרת (אבות ה, י); נולדה (נגעים ד, י), ובבניוני נולד, נוצר (אבות ד, כב).⁶⁴

11. מחוץ לגזרות העלולות בפה"פ נרשמו בספרות המחקר דוגמות אחדות בגזרת השלמים:⁶⁵ "שנוגאלו בלילה" (ספרי דברים קכת, כ"י רומי 32);⁶⁶ "ולא נוחלק ר' (א)ליעזר ור' יהושע" (בקטע גניזה של תוספתא פסחים א, ה, אבל כתבייד וינה

51. אלדר, שם, עמ' 381.

52. הנמן, 1980, עמ' 260.

53. ראה המקומות הנרמזים בהערה 48 לעיל.

54. זק"ש, 1975, על אתר.

55. בראש, 1983, עמ' 153.

56. השווה נתנו שהביא ילון (1964, עמ' 156) ממחזור איטאליאני, ודוגמות אחדות אצל אלדר, 1979,

עמ' 382. צורת נותנין (מכשירין ה, ב), שהביא הנמן (1980, עמ' 260) כבניין נופעל, מכוונת,

כנראה, לבניוני קל (נותנין), כגרסת כתבייד סה, ק.

57. שרביט, 1976, עמ' 56–57; מורשת, 1980, עמ' 134.

58. וראה גם נתן, 1984, עמ' 146.

59. מורשת, 1980, עמ' 135 (והערה 53).

60. זו נתקיימה בשני כתבייד (מורשת, שם).

61. אלדר, 1979, עמ' 382.

62. וכבר צוין קיומו בניקוד הסברני והבבלי של המקרא: נולדו (דה"א ג, ה; כ, ח) – כפי שקדמו

וקבעו חוקרים (למשל מורג, 1969, עמ' 126, וראה גם קובץ א, עמ' 187; ייבין, 1985, עמ' 608;

והספרות שהם מביאים שם).

63. שבטיאל, 1972, עמ' 212; מורג, 1970, עמ' 204; ייבין, 1985, עמ' 609 והערה 5 (וראה גם י קארה

במקום הנרמז לעיל בהערה 44).

64. בפיוט באשכנז מצא אלדר (1979, עמ' 381) מוסף על נוצר גם נוסדו/נוסדו וגם נושרו (וראה

הערתו לפועל זה שם).

65. מורשת (1980, עמ' 130–134) מפריד בין השלמים לל"י; לא מצאנו טעם להפרדה זו.

66. מורשת, שם, עמ' 131.

וארפורט גורסים נחלקו: "והיו נוהגין זה עם זה" (שבת יב, ד-ה) במקום נהגין (כ"י ק גרס במשנה ד נהגין [מחק את הזואו] במשנה ה נהגים. פא קורא נוהגין⁶⁷ [בינוני קל של נה"ג]); "נוהגין לו" (כ"י וינה לתוספתא נדרים ב, ד, אבל כ"י ארפורט נהגין⁶⁸).⁶⁹ לפחות דוגמה אחת, מאלו שהובאו כאן, נתפוקקה חזקתה בבירורו המקיף של ש' נאה.⁷⁰ לדעתו, נוהגין בשבת (יב, ד, ה) אינה משקפת נופעל של הג"ה, אלא צורת בינוני קל של נה"ג (כעדות כ"י פא).⁷¹

12. אפשר לכאורה לטעון, שחלק של הדוגמות הנזכרות לעיל (סעיפים 10-11) אינן אלא שיבוש גרפי: יוד הועתקה כזואו. אבל עדויות הניקוד ומסורות הקריאה תומכות בקיומו של בניין נופעל. מצאנוהו בכ"י רומי 66, בלשונם של בני תימן (פועלי פ"י) בכתבייד ובמסורת הקריאה, בפיוטים שבמחזורים עתיקים מאשכנז וממקומות אחרים; וכן בקריאת המקרא נוסח טבריה ונוסח בבל (בפועל השלם רק בכתבייד בבליים צעירים). לפיכך אין כל הכרח להפקיע כתיבים כגון נוטל, נותנים, נושא מן הבניין הזה.

13. הדעות חלוקות באשר לעלייתה של התבנית נפעל. קשה להכחיש, שעיקר שימושה הוא בגזרות העלולות בפה"פ.⁷² לדעת ילון⁷³ היא צמחה תחילה בפועלי פ"נ. כדי להבדיל בין נטלתי (פעל) לנטלתי (נפעל) נדרשה הלשון לצורות נפעל בתנועה ו⁷⁴ המאפיינת את הבניינים הסבילים (כגון בבינוני מפעל ובבניין הופעל: הפקד,

67. ראה ילון, 1964, עמ' 159; הנמן, 1980, עמ' 261. הגרסה נוהגין מקויימת בעדים נוספים (ראה גולדברג, 1976, עמ' 245-246).

68. מורשת (1980, עמ' 130, 132) הזכיר גם את "נוכנעים" ממגילה בקומראן, וציין בעקבות ילון (1964, עמ' 157) את "חמץ נוקשה" מן הבבלי, כנגד נקשה שבמקרא (ישעיה ח, כא). מפי ר' יוחנן ברויאר למדתי, שהבינוני נוקשה אין לו יסוד; ויש לצפות לפרסום עבודתו על לשון התלמוד הבבלי, שבה יובהר גם הפרט הזה.

69. גם ייבין (1985, עמ' 504) ציין (מכתבייד בבליים צעירים למקרא) כמה צורות נופעל בפועל השלם: נרדפנו (איכה ה, ה), נפתלתי (בראשית ל, ח), נשקד (איכה א, יד).

70. ראה נאה, 1992, פרק 1, עמ' 278-290.

71. גם מי שלא יקבל את מסקנתו של נאה, דומה אני שישתכנע שהקביעה נהגין < נוהגין נחלש תוקפה (עיין נאה, שם).

72. גם מ' מורשת ד"ל, אחרי כל הקושיות שלו, לא יכול היה להתכחש לעובדה, ש"מרכז כובדה [של צורת נפעל] נופל שוב על גזרת פ"נ" (מורשת, 1980, עמ' 130).

73. ילון, 1964, עמ' 157 (קודם לכן לשוננו ג [תרצ"א], עמ' 307); וכן ח"א גינזברג, תרביץ ה (תרצ"ג), עמ' 208 הערה 2.

74. הסברה של נ' ברגרין, שהצורה המקורית היא nofal ב"ו, אין לה בסיס של ממש (ראה אלדר, 1979, עמ' 382).

מפקד וכו'). ואמנם בפועל נטל עצמו בצד נטל בנפעל (< נטל בנפעל) מצאנו גם את הבניין הכבד: "מה כוכבים רבים ומנוטלים" (ספרי דברים מז, מהדורת פינקלשטיין עמ' 106). מנוטלים (בינוני מפועל) עדות יש בה לנטל בפעל, שנהג בלשון גם אם אינו מתועד. הוראת הבניין הקל והנפעל נטל וניטל (שעניינם סילוק והרחקה) נבדלת מזו של הבניין הכבד נטל, מנטל שעניינם הרמה.⁷⁵ מורשת ביקש לראות במעבר נפעל < נפעל ציון מובהק של הפסיונות.⁷⁶ לדעתו של קימרון⁷⁷ משתקף כאן ההבניין פסיבי קדום של נפעל; בדומה ליחס בין פעל ופעל, הפעיל והפעל, התפעל והתפעל כך יש לראות את נפעל כסביל של נפעל (שמעיקרא שימש כבניין חוזר).

סברתו של קימרון נשארת בגדר השערה (רחוקה) שאין לה בסיס במציאות. נראה בעיניי צירוף דעותיהם של ילון ושל מורשת: נפעל < נפעל צמח בפועלי פ"ג כדו לקיים את ההבחנה בין פעל (נטלתי) לנפעל (נטלתי). ואפשר שההמרה של נפעל בנפעל נעשתה מובהקת בשל שימושו הפסיבי של נפעל, שגבר בלשון חז"ל;⁷⁸ התנועה u באה כהיקש להופעל ולבינוני פועל (מפעל), שתנועתם המובהקת היא u (o); מגזרת פ"ג נתפשטה התבנית לגזרות קרובות: לאותם פועלי ע"ו הנוטים על דרך פ"ג ולגזרת פ"י; ואחר כך התחילה לדבוק גם בפעלים שלמים.⁷⁹ כמעט בכל דרך שנפרש את צמיחת נפעל עלינו להודות, שמדובר באלומורף של נפעל.

נפעל

14. נפעל (פה"פ דגושה ושוואית) נזדמן (מחוץ לגזרת ע"ו) רק במסורתו של כ"י פר ורק בפועל אחד בזמן עבר: גיטמאטי (טהרות ה, ט 2x), גיטמאטה (שם 2x); וכבר נתפרשו הדברים בדיונים קודמים.⁸⁰ אבל בגזרת ע"ו (גזרות הכפולים ופ"ג הנוטות כע"ו) זוהי הצורה השלטת במסורות לשון חכמים בעבר ובבינוני, כגון: בעבר – שנילוש (כלים י, ב), שנילושה (חלה ב, ב), נעורה (גיטין ה, ב), שניצודו (ביצה ג, ב); בבינוני – גידון... גידונים (ראש השנה א, ב), גיזונת (כתובות יא, א), גידוכין (ביצה א, ח), גיאותין (שבת ג, ה),⁸¹ וכן נימוקים (ראש השנה ג, ח) מן מק"ק, ומפועלי פ"ג

75. ראה ילון, 1964, עמ' 152-153.

76. מורשת, 1980, עמ' 129-130.

77. קימרון, 1988.

78. אף שמורשת לא התנסח כך, זה בעיניי תורף דבריו.

79. ואין בכך כל תמה. עצם התופעה של התפשטות תבנית דקדוקית מגזרה אחת אל המערכת הדקדוקית כולה ידועה יפה. נזכיר כדוגמה מובהקת את תנועת עה"פ z בבניין הפעיל (הפקיד, מפקיד, יפקיד); הורתה ולידתה בפועלי ע"ו (הקים, מקים, יקים ב"ז מקורית), ומשם עברה אל הבניין הזה בגזרות אחרות.

80. ראה בר-אשר, 1986, עמ' 190-192; 1991, עמ' 56-60.

81. הנתונים כאן הם על פי כתבי-היד הטובים והדפוסים כאחד.

ניצולת, ניצולין⁸² (פרה יא, א, ניזקים (בבא קמא ג, יג). במקרא משמשת בעיקר צורת נַפְעַל⁸³ (= נַפְעַל), כגון: בעבר – נְבוֹכָה (אסתר ג, טו), נְכַנּוּ (יחזקאל טז, ז), נִסְגּוּ (ישעיה מב, יז) ועוד; בבינוני – נְכוֹן (שמואל ב ז, טז), נְלוּזוּ (משלי ג, לב) ועוד. אך מצויה בו גם צורת נַפְעַל : נְמוּל (בראשית יז, כו), נְעוּר (זכריה ב, יז), נְמוּלִים (בראשית לד, כב).⁸⁴ צורת נַפְעַל/נַפְעַל (נְבוֹךְ ואחיותיה) נעלמה מלשון התנאים בזמן עבר; ואילו בבינוני היא נשרדה במעמד מיוחד: מצינו נְדוֹן ליד נִידוֹן בשימושים נבדלים, הראשונה בהוראה שמנית והשנייה בהוראה פועלית, כפי שהעלה בירורו המצוין של הנמן.⁸⁵

צורת נַפְעַל היא דרך המלך במסורת השומרונים גם בפועל השלם; ⁸⁶niffāqādti וכו"ב משקפת צורה כעין נַפְעַל⁸⁷ במסורת טבריה (ומצויות שם גם צורות נַפְעַל רגילות, כגון nistārā – "נסתרה"⁸⁸).

15. פרופ' ז' בן-חיים, בעקבות ת' נְלֻדְקָה,⁸⁹ הסביר יפה את צורות נְמוּל, נְעוּר ואחיותיהן בעבר ובבינוני כתולדות היקש אל העתיד; היינו נְמוּל כמו יְמוּל, נְעוּרָה כמו תְעוּר. לכאורה אפשר לפרש כך גם את נְטַמְאָתִי, נִיטְמְאָתָה שנמצאו במסורת כ"י פר כהיקש אל אֶטְמָא. אבל צריך להודות שיש קושי בהסבר זה, שכן הסביל של טמ"א בלשון חכמים הוא לעולם בבינין נתפעל: נְטַמְא, מְטַמְא, יְטַמְא.⁹⁰ האם עלינו להניח שצורות נִיטְמְאָתִי, נִיטְמְאָתָה משתלשלות ועולות לתקופה שעדיין רְוַח בניין נַפְעַל בפועל זה?⁹¹ ספק רב בעיניי. או שמא אין להפליג הרבה בזמן, ונוכל להניח, שלצדו

82. בכ"י פר גורס בעל הגיליון ניצלין.

83. מיותר להעיר, שבניין נַפְעַל נתגלגל מן נַפְעַל בהידלדלות (הידקקות) של a ל-i בהברה סגורה לא מוטעמת. צורת נַפְעַל ב-a המקורית (< a) מתקיימת בהברה פתוחה – נְלוּזוּ, נְקָל – והד שלה משתקף בדו-התנועה aw שנתכוון ל-⁸⁵aw: 'nawda < נודע.

84. ויש זהות בין מסורת בבל למסורת טבריה בעיקרה של סוגיה זו במקרא ובלשון חז"ל (ראה ייבין, 1985, עמ' 642–644).

85. הנמן, 1980, 283–287.

86. ראה הטבלה אצל בן-חיים, 1977, עמ' 84.

87. כידוע, השווא במסורתנו מתממש במסורת השומרונים כתנועה מלאה.

88. בן-חיים (שם) מפרש את רוב צורות נַפְעַל כצורות בינוני, וקריאות כמו niksaftha (בראשית לא, ל) מתפרשות לו כנגזרות מן השורש נכס"ף.

89. ראה בן-חיים, שם.

90. ראה הנמן, 1980, עמ' 432–434; בר-אשר, 1991, עמ' 59 והספרות הנזכרת שם.

91. במקרא הסברני והבבלי משמש בניין נַפְעַל של טמ"א בעבר ובבינוני; בעתיד הצורות מנוקדות כנתפעל – השווה נְטַמְאָתִי (ירמיה ב, כג), נְטַמְאִים (יחזקאל כ, ל) כנגד יְטַמְא (ויקרא כא, א). כנראה משתקפת כאן בזמן עתיד קריאה על דרך לשון חז"ל; הצורה המקורית בלשון המקרא הייתה נַפְעַל גם בעתיד (ראה הנמן, 1980, עמ' 432 הערה 820).

של נתפעל (נִטְמָא/יִטְמָא) המשיך להתקיים גם נִטְמָא/יִטְמָא בנפעל, ונִטְמָאֵי היא תולדת היקש אל העתיד (נִטְמָאֵי < נִטְמָאֵי בעקבות אִטְמָא). ותן דעתך לעובדה, שבמסורת כ"י ק – במשנה הנזכרת ממסכת טהרות – הגרסה היא נִטְמָאֵי, נִטְמָאֵי⁹² בנפעל. יהא אשר יהא פשר עלייתן של הצורות בפה"פ דגושה בטמ"א,⁹³ תצורתן ברורה: צורת נפעל הן. ומה שהוא דרך המלך בעבר ובבינוני של פועלי ע"ו והדומים להם נזדמן אך בשוליים בפועל טמ"א.

16. בסיכום הדברים, הוא בניין נפעל הוא בניין נפעל הוא בניין נפעל. כלומר, ליד הצורה הסדירה יש שתי חלופות. שתיהן קשורות מעיקרן בגזרות העלולות. התבנית נפעל צצה בגזרת פ"ג, נתפשטה לגזרות הדומות לה ואחר כך הגיעה עד לשלמים; והתבנית נפעל עלתה בגזרת ע"ו, נתפשטה לגזרות הדומות לה, ויש לה שלוחה יחידה בפועל טמ"א במסורת אחת בלבד. (קיומה של התבנית בכתב-יד אחד בלבד מעלה שאלות באשר למידת קדמותן של הצורות נִטְמָאֵי, נִטְמָאֵי).

פִּעַל (פִּעַל), פִּעַל (מִפְעַל), נִתְפַּעַל

17. בבחינה של כלל⁹⁴ מסורות לשון חכמים עולים שלושה בניינים (כבדים) הקשורים זה בזה מצד תבניתם, והם מאופיינים בהעדר הכפלה של עה"פ ובמימוש של תנועה ארוכה (תמיד?) לפניה. ואלה הם: פִּעַל (פִּעַל⁹⁵), פִּעַל (מִפְעַל), נִתְפַּעַל⁹⁶; מבחינת גילויים החיצוני הרי הם (כמעט תמיד) כצורות הבניינים פִּעַל, פִּעַל, נִתְפַּעַל של פועלי ע' גרונית (במיוחד ע"א) וע"ר, כגון בָּאָר, פָּרַשׁ (פָּרַשׁ), אבל גם מִעַט, נָחַם; מְשָׁאָר, מְטָרָה, מְבַעֵר, מְרַחֵק, אבל גם מִיָּחַד; נִסְתָּאֵב, נִתְאַרְסָה, מְשַׁתְּעֵרַת (עוקצין ב, ח בכ"י פר) על יד מְשַׁתְּעֵרִין (שם באותו כתב-היד), תִּתְיָחַד. כלומר, לפנינו בניינים כבדים לא דגושים.⁹⁷ נביא תחילה כמה וכמה נתונים, ואחר כך נבוא להעיר עליהם.

92. ראה בר-אשר, 1991, עמ' 59-60 והערה 20 שם.
93. במקום אחר שללנו את האפשרויות שצורות נִטְמָאֵי, נִטְמָאֵי הן מעשה כלאיים של נפעל ונתפעל או הד לאתפעל < אפעל הארמי (בר-אשר, 1986, עמ' 191-192).
94. בראייה מבדלת ופורטנית של כל מסורת לעצמה ניתן אולי להציג את הדברים בסעיפים אלה (17-24) בדרך שונה כלשהו מן הדרך שאנו נוקטים כאן. אבל אנו מבקשים להציג תמונה מכלילה ככל האפשר (וראה הערה 1 לעיל).
95. ראה להלן סעיף 18.
96. מודג (1957/8, 1992) מנקד נתפעל וייבין (1985, עמ' 582) התפעל בעין צרויה. ראה הערה 134 להלן.
97. אלה נתכנו בפי בן-חיים גם 'פיעל קל העין' או 'פיעל חסר דגשות העין', 'נתפעל קל העין' או 'נתפעל חסר דגשות העין' (ראה לאחרונה בן-חיים, 1977, עמ' 82, 87).

פעל

18. נפתח בהערה מקדימה. במחקר מקובל להציג בניין זה כבניין פֶּעַל, ואולם לא מצינו כל פועל בעבר שצורתו פֶּעַל.⁹⁸ כל הדוגמות שנודמנו בפה"פ קמוצה הן צורות בינוני (או עתיד?). בעבר נקרו, כצפוי, צורות בפה"פ צרויה (או חרוקה)⁹⁹ בלבד: רָקַן: שְׂרִיקָה (עוקצין א, ג,¹⁰⁰ ה; זוהי גרסת ק-2, וכן מצינו בקטע גניזה בניקוד בבלי,¹⁰¹ שְׂרִיקָנו,¹⁰² שְׂרִיקָנו (ק-2 עוקצין שם, ה, וכן בקטע הנזכר בניקוד בבלי,^{103, 104} קִיפָה: "היין משיקפה"¹⁰⁵ אף על פי שְׂקִיפָה" (מעשרות א, ז בקטע מנוקד ניקוד בבלי,^{106, 107} ואפשר שיש לשייך לכאן גם את פִּיפֵר, פִּיפְרו (במקומות שונים בכ"י רומי 66 לספרא);¹⁰⁸ הפא רפה, אבל פה"פ חרוקה. כלומר רָקַן, שִׁיפָה (וכן גִּזְרָה) בדומה לַבְּאָר וַאֲרֵשׁ; וכִּיפֵר בדומה לַנְּאִץ וְנָחַם.
19. בבינוני מצויות, כמצופה, צורות בפה"פ קמוצה, כגון: וּמְאָבְקִים (ק שביעית ב, ב),¹⁰⁹ מְזַמְמִין (ק, גרסת הנקדן¹¹⁰ במכות א, ז),¹¹¹ מְזַמְמִין (ברכות חלה א, ח בניקוד
98. ראה למשל שבטיאל, 1972, עמ' 209 ומורג, 1957/8, 1992, והכול הלכו בעקבותיהם; וראה גם ייבין, 1985, עמ' 582 – הוא כבר מציין פֶּעַל בסוגריים (והעירני פרופ' מורג הערה מצוינת: צורות פֶּעַל בעבר עשויות היו להיתפס כשיוכות לבניין קל [פֶּעַל/פֶּעַל]. לכן צריך לבדוק אם יש צורות בינוני מֶפֶעַל שהעבר שלהן הוא פֶּעַל/פֶּעַל [הנתפס כבניין קל].
99. במסורת השומרונים המכירה את הבניין פיעל "קל העין" יש צורת עבר ב-a/ā אחרי פה"פ (כגון (sāfθr, kāfθr), אבל גם צורות הכבד דגושות העין יש בהן a אחרי פה"פ (כגון faqqθd ולא (fiqqθd), כפי שלימדנו בן-חיים (1977, עמ' 81–82). בעברית הסגורה נשמרה לנו צורה אחת ויחידה בפתח בפה"פ: נִשְׁנִי (בראשית מא, ז), ולא נִשְׁנִי ב-a < i כמקובל; מן הסתם, בזכות הזיווג לִישׁ העצם מְנַשֶּׁה בנן פתוחה, ויקרא יוסף את שם הבכור מְנַשֶּׁה כי נִשְׁנִי אלהים את כל עמלי ואת כל בית אבי).
100. במשנה ג אין רואים את המפיק בהא.
101. ייבין, 1985, עמ' 582.
102. ק-2 – ככתב-יד איטלקיים אחרים שמסורתם "ספרדית" – מחליף סגול וצירי זה בזה.
103. ייבין, שם. בקטע המנוקד ניקוד בבלי מצינו רִיקָנו פעמיים כריש צרויה.
104. בכ"י פר מנוקד שְׂרִיקָה (2א), שְׂרִיקָנו (2א) בניין פֶּעַל רגיל.
105. כאן ניקד עתיד קל: יִקְפָה (ייבין, שם).
106. ק, פא: יִקְפָה... קִיפָה – צורות פֶּעַל רגילות (ייבין, שם).
107. ייבין (שם) ציין מתוך ספק (בשם גב' איילה לונזשטס המנוחה) גם את הצורות גִּזְרָה/גִּזְרָה (= גִּזְרָה אותה) מפירוש קראי לבראשית.
108. ייבין, 1985, עמ' 515. והשווה צורת פִּיִּסְתָּ (בפיוס אשכנזי – אלדר, 1979, עמ' 384 ודבריו שם).
109. בר-אשר, 1980, עמ' 125.
110. הסופר שכתב מומין כיוון, מן הסתם, לצורת הפעיל מומין.
111. בר-אשר, שם. מורג (1957/8, 1992) מבדיל בין צורות פֶּעַל ונתפֶּעַל משורשים שלמים ובין פֶּעַל

נתפצל

21. גם הצורות שנודמנו בבניין נתפצל במסורות לשון התנאים אינן מרובות. בכ"י ק ידועות לנו שתי מלים: 125 "נִתְאַכְלוּ" 126 "הבשר" (סנהדרין ו, ו [יב]), "האיברים והפדרים שלא נִתְאַכְלוּ מבערב" (תמיד ב, א). 127 במסורת הניקוד הבבלי מצינו 128 נִסְתַּפֵּג, מִיתְפָּוין. 129 בכ"י דיינארד מן הגניזה שפרסם יעקב בן-טולילה 130 מצינו נִשְׁתַּפֵּה 131 (גיטין ב, ו א). 132 גם במסורת תימן מצינו נִשְׁתַּפֵּה (גיטין שם, שם); 133 ויש עדויות לצורות נתפצל 134 גם מחוץ למשנה, כגון נִתְפַּגְמָה (בבלי ערכין י ע"ב), מִתְאַנַּח (בבלי ברכות נט ע"ב), וגם בלשון הדיבור שלהם. 135

הערות לשלושת הבניינים הנ"ל

22. צורות דומות ידועות גם במסורות אחרות לעברית המקרא. בניקוד הטברני של המקרא מצינו – אוליו – את הצורה מְאַסְפִּיו/מְאַסְפִּיו 136 (ישעיה סב, ט). 137 במיוחד

125. ראה בר-אשר, 1980, עמ' 126; עיי"ש תוספת פרטים באשר לנתונים.
126. הפתח באלף משקף מבטא ספרדי הממיר קמץ בפתח, כפי שמצינו במידת-מה בכ"י ק (ראה מאמרי "הנסתרת בעבר בפועלי ל"י-ל"א בלשון התנאים", בתוך מחקרי תלמוד ב, ספר הויכרון לפרופ' א"ש רוזנטל ז"ל (בדפוס), סעיף 17 הערה 39).
127. כנגד זה במקום המקביל (תמיד ב, ה) מנוקד נִתְאַכְלוּ בבניין נתפצל, וכן "עד כדי שִׁתְאַכְלוּ המזון (ש)במעיו" (ברכות ה, ז). והזכירני ד"ר מ' מישור את "תְּאַכְלוּ אֵשׁ" (איוב כ, כו); לבחוריה, סודת תְּפַל (מן בניין פִּעַל) העולה בקנה אחד עם נִתְאַכְלוּ ועם מְאַכְלוּת של כ"י ק (בכולם אבל הוראתו "שרף"). ואולם מסורת הקריאה בקמץ קטן – tδ'oxiehu – מובילה לראיית הצורה כגלגול של תְּאַכְלוּ בבניין קל. ואכמ"ל.
128. ייבין, 1985, עמ' 583.
129. ייבין שם מציין עוד צורה מסופקת: נִסְמִו.
130. בן-טולילה, 1989, עמ' 52.
131. גם כתב-יד זה מחליף קמץ בפתח אהרדי.
132. בן-טולילה רואה את הפא הרפה בנִשְׁתַּפֵּה תולדת גרירה אל שפוי.
133. מורג, 1992, סעיף 2.2.
134. הניקודים נתאכל, נסתפג (ב-a אחרי עה"פ), שהובאו לעיל, עדות יש בהם לקריאה נתפצל (לא נתפצל) בזמן עבר.
135. ראה מורג, 1992, סעיף 2.2.
136. הקריאה מְאַסְפִּיו (באלף פתוחה) מקוימת בכתר ארם צובא, בכ"י לגינגרד ובכתב-יד אחרים. ויש עדות פחות מוצקה לקריאה: מְאַסְפִּיו (באלף קמוצה) [ראה מ' ברואר, "הנוסח ומקורותיו", בתוך ספר ישעיהו מפורש בידי ע' חכם, בסדרה "דעת מקרא", ירושלים תשמ"ד, עמ' 74]. והשווה לְמִנְאֲצִי (ירמיה כג, יז) כנגד יְנַאֵץ (תהלים עד, יז).
137. הצורה גידונה אצל מורג, 1969, עמ' 124-125. גם מורג, שם, עמ' 120-124 (בהרחבה) וגם בן-חיים, 1977, עמ' 83 גדרשו לצורה תְּרַצְחוּ (תהלים סב, ד). הם ראו את הדגש שלא מעיקרה של הצורה, אבל מסורות הקריאה המבחינות בין קמץ גדול לקטן קוראות terossehu.

בבלי¹¹² ובמסורת התימנים¹¹³, מְשִׁיר (ניקוד בבלי^{113A} שביעית ג, ד), מְשִׁלַּק (ניקוד בבלי^{113B} מעשרות א, ה), מְזַלְפִין (שבת יט, ג). וכן מצאנו במסורת תימן: ¹¹⁴ מְחַטְפִין (סוכה ד, ה), מְעַקְדִין (תמיד ד, א), מְתַלְשִׁין (יומא ו, ד).¹¹⁵
 ואולי יש לקרב לכאן גם את הצורות בעה"פ לא דגושה אבל בפתח (ולא בקמץ) לפניה, שנודמנו במסורת הניקוד הבבלי: מְכַפְרִים/מְכַפְרִין,¹¹⁶ מְקַפֵּית.¹¹⁷ כלומר מְאָבֵק, מְשִׁלַּק בדומה למְסָאב, מְבַרָה; ומְכַפֵּר, מְקַפֵּיח בדומה למְנַחֵם, מְנָאץ.

פֶּעַל

20. צורות בבניין פֶּעַל צפויות מראש, לפי תפיסתנו, רק בבינוני: מְפַעֵל.¹¹⁸ ואכן נמצאה לנו צורה אחת בטוחה כזאת במסורת הנקדן של כ"י ק: ¹¹⁹ "ופינה את הגחלים הִלֵּךְ הִלֵּךְ וחתה מן המְאֻכְלוֹת הפנימיות"¹²⁰ וירדו ועירן לתוך של זהב" (תמיד ה, ה¹²¹).¹²² וברור שמדובר כאן בסביל הפרפקטי, (הגחלים) שֶׁנִּתְאָכְלוּ (שֶׁנִּתְאָכְלוּ)¹²³ הריהן מְאֻכְלוֹת. וכך יש לפרש את מְהוֹגֵן, מְרוֹגֵזִין שהביא פרופ' מורג מן מסורת תימן.¹²⁴

וגתפועל משורשי ע"ו והכפולים (ובכלל זה זמ"ן הדומה לזמ"ם בשל זהות ההגייה של מס ונון בסוף המלה). האחרונים מתפרשים לו חלופות של פולל ונתפולל ב-ע במקום ס (על דרך הארמית). כנגד זה, ייבין (1985, עמ' 582) כורך את כל הגזרות יחד. למעשה אין כאן מחלוקת; מורג מתחקה אחרי מוצאיהן של הצורות (גישתו דיאכרונית) וייבין (עמ' 582) מדבר על התבנית. וגם אנו עיקר ענייננו כאן בתיאור הסינכרוני, לפיכך כרכנו גם אנו את כל הגזרות יחד.

- 112. ייבין, שם, עמ' 582.
- 113. שבטיאל, 1972, עמ' 209; מורג, 1992, סעיף 2.2.
- 113A ייבין, שם, שם.
- 113B ייבין, שם, שם.
- 114. ראה מורג, 1992, שם; והשווה גם שבטיאל, 1972, עמ' 209 וגמליאל, 1989, עמ' 42.
- 115. הבניין הזה מתועד במסורת תימן גם במקורות אחרים: בתלמוד, במדרש הגדול ובעברית שבדיבור (ראה לאחרונה מורג, 1992, סעיף 2.2).
- 116. ייבין, 1985, עמ' 520; אבל בעתיד יִכְפְּרוּ בפא דגושה (שם, עמ' 527).
- 117. שם, עמ' 522.
- 118. כשם שאין פֶּעַל בעבר ובעתיד (ראה סעיפים 6, 8 לעיל). כך אין פֶּעַל בעבר ובעתיד; וכשם שיש מְפַעֵל (מְקַדֵּשׁ, מְקַבֵּל), יש לצפות למְפַעֵל (מְאָכֵל).
- 119. ראה בראש, 1980, עמ' 126. אני מצר שנדפס שם בטעות בניין פֶּעַל במקום פֶּעַל (= פֶּעַל).
- 120. "הגחלים שבפנים האש שנתאכלו (שנתעכלו) היטב" (אלבק בפירושו לתמיד ד, א).
- 121. המלים "מן המאוכלות הפנימיות" חסרות בנוסח הדפוסים (ראה אלבק על אתר).
- 122. אבל במקום המקביל (תמיד ד, א) ניקד נקדן ק "וחתה מן המְאֻכְלוֹת הפנימיות" (וראה בראש, 1980, עמ' 126 והערה 2).
- 123. ראה להלן סעיף 21 והערה 127.
- 124. ראה מורג, 1992, סעיף 2.4 (הם הובאו שם כצורות בבניין פֶּעַל; ראה לעיל סוף הערה 119).

רווחות הצורות הללו במסורת השומרונים, כגון: kãfãr (כֶּפֶר במסורתנו), sãfãr (סֶפֶר), ekãbedãk (אֶכְבְּדָךְ) וכיו"ב,¹³⁸ שהן צורות "פיעל חסר הדיגוש" או "קל העין".¹³⁹

23. בניינים אלו גודנו במקומות שונים בספרות המחקר. הגדיל לעשות פרופ' ש' מורג בשני בירורים נרחבים ומעמיקים, תחילה במאמרו בתרביץ (מורג, 1957/8) ועכשו בבירורו המצוין בספר היובל לפרופ' ייבין (מורג, 1992). במחקר האחרון הוא סיכם את כלל הממצאים במסורות של העברית ושל הארמית, וחזר ועסק במוצאן של הצורות.

ואלה דבריו העיקריים: הוא מבחין בתוך פֶּעַל ונתפֶּעַל בין שתי קבוצות: (א) הפעלים השלמים (כגון מֶאֱבְדִים, נִסְתַּפְּגוּ); (ב) פועלי ע"ו וע"ע (כגון מְחַיֶּה, מְזַמֵּם). אלה האחרונים הם מקביליהם הארמיים של פּוֹלַל ונתפּוֹלַל (קוּמַס/סוּבַב, התבונן/התגולל) של העברית, והראשונים הם מקביליהם של פֶּאֲעַל ונתפֶּאֲעַל של הערבית. הללו ידועים בעברית המקרא כצורות פּוֹעַל, התפּוֹעַל (ראה להלן סעיפים 25–29). מתחילה סבר מורג,¹⁴⁰ שמדובר במקבילה ארמית (ב־א אחרי פה"פ) לפּוֹעַל והתפּוֹעַל שחדרה אל העברית; ועתה¹⁴¹ הוא רואה בהם – בשל מיעוטם היחסי בארמית של היהודים¹⁴² וריבויים היחסי בעברית של השומרונים ובמסורת תימן¹⁴³ – צורות קדמוניות של העברית, המשקפות מקבילות לבניינים פֶּאֲעַל, נתפֶּאֲעַל שלא חל בהן המעתק הקדום א ל־o.¹⁴⁴

בן-חיים לעומתו טען, שלפנינו חלופות בלתי דגושות לבניינים פֶּעַל והתפֶּעַל/נתפֶּעַל; כלומר, במקום שיש הכפלה בעה"פ באה לפניה תנועה קצרה, ובמקום שבטלה ההכפלה בעה"פ באה לפניה תנועה ארוכה.¹⁴⁵

138. ראה בן-חיים, 1977, עמ' 82–83.
139. צורות "התפעל קל העין" מתפרשות לבן-חיים (שם, עמ' 87) מקבילות של אֶתְפַּעַל הארמי, וצורות "נפעל קל העין" נקשרות אצלו (שם, עמ' 84) לצורת נְמוּל ודומותיה, כלומר נִפְעַל (ראה לעיל סעיפים 14–15), ואפשר שחלקן עשויות לנתפֶּעַל בל"ח (ואין כאן המקום להאריך).
140. מורג, 1957/8 עמ' 96, 100.
141. מורג, 1992.
142. אפשר שהם רווחו ביותר בניב הסוריה-הא"י (= ארמית הנוצרים), אם צדקתי בדרך שפירשתי צורות בעה"פ (דלת או תיו) רפה, שנודמנו בטקסטים המאוחרים של הלהג, כגון *אֶצְבְּדָךְ, *אֶתְבְּדָרוּ, *חָתָם, *אֶשְׁתַּתֵּק, *יִתְיַתֵּר, *יִפְתַּח (ראה בר-אשר, 1987, עמ' 117–124).
143. ראה מורג, 1992, סעיפים 2.2, 2.8.5.
144. ראה שם, סעיפים 2.8.2–2.8.4. לפי דעתו של מורג כבר כיוון לכך המדקדק השומרוני הגדול אב־יִצְחָק (עי"ש).
145. ראה לאחרונה בן-חיים, 1977, עמ' 83. בן-חיים מעלה שם את הסברה, שאולי "מעיקרא חל הביטול [של ההכפלה] בצורות בעלות שווא כמו מְבַקְשִׁים ונתפשט לאחר מכן גם בצורות אחרות"; וכך אפשר לפרש את מֶאֱסְפִּי (ראה סעיף 22 לעיל).

בבירורו האחרון טען מורג (1992, סוף סעיף 2.8.2) שאין ביטול ההכפלה סגולה מסגולותיה של מסורת השומרונים.¹⁴⁶ לפיכך ראה לקבוע, כאמור, בנימוקים כבדי משקל, שמקורן של הצורות בבניינים פִּאֲעַל, תִּפְאֲעַל, שנתקיימה בהן אֵ מקורית במסורת שומרון ובמסורת תימן.

24. יהא אשר יהא מוצאן וגלגולן של הצורות פִּעַל (מִפְעַל)/פִּעַל, פִּעַל (מִפְעַל),¹⁴⁸ נִתְפַּעַל, במישור הסינכרוני נראה לי שיש לראותן חלופות של הצורות הדגושות. ויש לתת את הדעת לכמה נתונים:

(א) העבר של הבניין הפִּעַל (האקטיבי), הצורות שנזדמנו ממנו במסורות שלנו¹⁴⁹ הן גלגולים של פִּעַל (ולא של פִּעַל). רָקַן, שִׁפָּה (ואולי גם גִּזַּר בעברית הקראים) וכן כִּיפָּר, כולן נראות צורות פִּעַל שבטל בהן הדיגוש, וקשר אין להן עם פִּעַל (המשתלשל מן פִּאֲעַל).

(ב) בצורות שיש בהן a אחרי פה"פ (בינוני ועתיד) נזדמנה גם צורה בפתח במסורת הטברנית למקרא (שאינה ממירה פתח בקמץ באופן חופשי): מִאֲסָפִּיז (ישעיה סב, ט, וראה הערה 145 לעיל). זו מתייחסת לצורה מִאֲבָקִים בקמץ אחר פה"פ כיחס שבין מִנְאֲצִי לבין יִנְאֵץ (או מִבְּאָר לעומת מִנְחָם). וכך נראה במסורת הניקוד הבבלי של לשון חכמים היחס בין מִשְׁלַק למִכְפָּרִין, מִקְפִּיחַ.

(ג) חילופים של הצורות הדגושות בצורות הלא דגושות בתוך מסורת אחת גופא או בין שתי מסורות תומכים כלשהו בסברה, שבמישור הסינכרוני הצורות הדגושות (פִּעַל, נִתְפַּעַל) והלא דגושות (פִּעַל, נִתְפַּעַל) הן חלופות של תבנית אחת מעיקרא. השווה חילופים כגון נִתְאֲכַל/נִתְאֲכַל במסורת כ"י ק (ראה סעיף 21 והערה 127 לעיל), מִתְלַשִּׁין/מִתְלַשִּׁין במסורת תימן,¹⁵⁰ או רִיקָן בכ"י פר כנגד רִקָּן בכ"י ק"2 ובקטע מנוקד ניקוד בבלי (ראה סעיף 18 לעיל והערה 104). וכשם שֶׁרַב, סְרָקָן, מְסָרַס, מְעַרְבִין הן חלופות של עִרַב (פר אהלות י, א), סְרָקָן (פר כלים טו, ב), מְסָרַס (פר גידה

146. אבל אין להתעלם מקיומם של ניגודים בהגייתן של אותן המלים במסורת השומרונים ובמסורת סבריה; המלים נבדלות זו מזו בקיום הכפלה במסורת האחת ובהיעדרה במסורת האחרת או בהיפוך הדברים, כגון: יָמִין (במדבר כ, יז) מכאן כנגד יָמִין (ישעיה) במסורת שומרון מכאן, או אֲדִירִים (שמות טו, י) מכאן לעומת אֲדִירִים (המשקפת יחיד אֲדִיר) במסורת שומרון מכאן. ואכמ"ל.

147. מוטב לוותר מכאן ואילך על הכינוי בניין פִּעַל, שכן אין קמץ בפה"פ בעבר אלא צירי או חיריק, ועדיף במקומו הכינוי פִּעַל (פִּעַל/פִּיֵּעַל). וראה דבריו של אלדר, 1979, עמ' 384.

148. למעשה אין לנו אלא צורת בינוני סביל, ועל כן יש לכרוך אותה בבניין פִּעַל (פִּעַל) [ראה לעיל סעיף 8 ולהלן סעיף 34].

149. ראה מה שכתבנו לעיל בהערה 99 על תנועת פה"פ במסורת שומרון.

150. ראה מורג, 1992, הערות 83, 107.

ג, ה), מעורבין (פר מקוואות ו, ב)¹⁵¹ – כך יש לראות בצורות רָקָן, קִיפָה, נִסְתַּפָּג, מאוֹכְלוֹת חלופות של רָקָן, קִיפָה,¹⁵² נִסְתַּפָּג,¹⁵³ מאוֹכְלוֹת; אלו ואלו מתועדות במסורות העברית.¹⁵⁴

פועל, נתפועל

25. בדקדוק המקרא נודמנו כמה וכמה צורות בבניינים פועל והתפועל, שהם מקביליהם של הבניינים השלישי והשישי בערבית פִּאעַל, תִּפְאֵעַל, כגון: יודעתי (שמואל א כא, ג), משופטי (איוב ט, טו), מְלוֹשְׁנִי (תהלים קא, ה) – מסורת הכתיב מכוונת, כנראה, לקריאה מְלוֹשְׁן,¹⁵⁵ וְיִסְעָרְהוּ/וְיִשְׁעָרְהוּ (במסורת הבלית לאיוב כז, כא),¹⁵⁶ יִסְעַר (הושע יג, ג), וְהִתְגַּעְשׁוּ (ירמיה כה, טז), יִתְגַּעְשׁוּ (שם מו, ח), מְנַאֵץ (ישעיה נב, ה) – הניקוד משקף כנראה מְתַנְאֵץ בהטמעת התיו).¹⁵⁷ מיעוט הממצאים במקרא מלמד, שהבניינים הללו היו בתהליך של היעלמות מן הלשון. מכל הפעלים הנזכרים לעיל אולי (אולי!) רק פִּעַל אחד נמצא במסורת אחת של לשון חז"ל: וְסוֹעָרְתוּ (פא כלאיים א, ז).¹⁵⁸

הדוגמות הבטוחות במסורות לשון התנאים (ואף חוצה לה) לבניינים פועל ונתפועל הן מועטות ביותר. הרי הן לפנינו:

פועל

26. סוֹעַר (?): "היה עובר בכרם ונפלו ממנו זרעים... הזורע וסיערתו הרוח לאחריו מותר" (כלאיים ה, ז).¹⁵⁹ הקריאה וסיערתו (סיערתו), שנתקיימה בדפוסים, נתמכת

151. הצורות הדגושות מתועדות גם במסורות אחרות (ראה למשל שבטיאל, 1972, עמ' 211; כ"ץ, 1978, עמ' 53–57).
152. ראה הערה 106 לעיל.
153. השווה למשל מכשירין ב, א בכ"י ק, סר.
154. אין לבטל את האפשרות, שחלק של הצורות בעה"פ לא דגושה הן גרירה אחרי צורות אחרות או גזירה מהן, כגון מְאָבְקִים מן אָבַק (בר-אשר, 1980, עמ' 70 הערה 361), נִשְׁתַּפָּה גרירה אחרי שְׁפוי, כפי שטען בן-טולילה (1989, עמ' 52), בדומה להשתבֵּץ מן שְׁבָץ והתחבֵּר מן חִבֵּר בעברית שלנו. בכגון זה ברור, שאין לדבר על צורות פִּעַל ונתפִּעַל קדמוניות בלשון. אבל מצד הדקדוק הסינכרוני הריהן משובצות בבניינים חסרי הדיגוש. ואכמ"ל.
155. ראה ר"י בן ג'נאה, ספר הרקמה, מהדורת מ' וילנסקי (ד' סנא), ירושלים תשכ"ד, עמ' קסג. וראה בן-חיים, 1977, עמ' 83.
156. ראה ייבין, 1985, עמ' 583; בנוסח סבריה וישערהו.
157. חלק של הדוגמות הנ"ל נתונות במסורת הכתיב של המקרא, כפי שמעידות התיבות ב"ואו (יודעתי, משופטי, מלושן), וחלקן נתונות רק במסורת הניקוד (ויסערהו, יסער, והתגעשו/יתגעשו, מנאץ).
158. ראה מורג, 1992, סעיף 2.4. את הנתון הזה קדם והביא הנמן (1980, עמ' 157), אך הוא לא סבר שמדובר בבניין פועל (ראה להלן סעיף 26).
159. בהמשך המשנה מצינו בדפוסים: "סיערתו הרוח לפניו, ר' עקיבא אומר אם עשרים יופך...". אך

מעדי נוסח רבים, ובכללם כ"י ק (סיערתו) וכ"י קיימב' (וסיערתו).¹⁶⁰ אבל בכ"י פא מצינו וסוערתו ; וכן הוא בלא ניקוד בד"ר ובשלושה עדים מאוחרים.¹⁶¹ ומעין זה מצינו בכ"י ארפורט של התוספתא: והסעורתו (נראה שצריך לקרוא והסוערתו). הנמן (1980, עמ' 157), שחשף את גרסת פא, פירשה צורת עבר של פעל . לדעתו, סיערתו הפכה סוערתו בשל מעתק $o/u < i$. מורג (1993, סעיף 2.4; וראה הערה 57 שם) פירשה צורה בבניין פועל, וקשר אותה ל"ויסערהו" של איוב במסורת הניקוד הבבלי.¹⁶² ושמא וסוערתו אינה אלא גלגול מוטעה של סיערתו בהמרה של יוד ב-ואו,¹⁶³ והנקדן של פא הלך אחרי הכתיב.¹⁶⁴ עם זאת אין לבטל את השערתו של מורג שלפנינו צורת פועל, שהרי בפועל זה גופו יש מסורת ניקוד יסער, יסערהו (קריאה זו רק בניקוד הבבלי). אם יש אמת בסברה זו, לפנינו פעל אחד ויחיד בבניין פועל שמסורת אחת ממסורות לשון חכמים וזה בו למסורת לשון המקרא.¹⁶⁵

נתפועל

27. בבניין נתפועל ידועות שתיים שלוש צורות בטוחות:

נתפועל – כך גורס כ"י ק בכל מקום במשנה: נתפועלו (ב"ק י, ב א2; כלים כו, ח), מתפועלין (ב"ק י, ב), תפועלו (אבות א, ז). הנקדן של ק מחק בשלושה מבין ארבעת המקומות הראשונים את ה-ואו לפני אלף, ובכולם ניקוד נתפועלו/נתפועלו, מתפועלין. אבל במסכת אבות הוא קורא נתפועלו. גם קטעי גניזה למסכת אבות מכירים את הצורה תפועלו.¹⁶⁶ ויש קטעי גניזה הגורסים ניתפועלו וכו' במסכת בבא קמא;^{166א} וכבר הראה ילון,¹⁶⁷ שהצורה מתועדת בפיוט הקדום.¹⁶⁸

הגרסה המקורית כאן היא "סיעתו/סייעתו", כעדות כתבי-היד הטובים של המשנה ושל התוספתא (ראה ר"ש ליכרמן, תוספתא זרעים, עמ' 216, ותוספתא כפשוטה זרעים, עמ' 629).

160. זק"ש, 1972, עמ' רסד (הוא מזכיר שם עדים נוספים).
 161. ראה זק"ש, שם.
 162. ראה סעיף 25 לעיל.
 163. ראה הנמן, 1980, עמ' 157.
 164. כלום אפשר להניח, שצורת בינוני של קל בכינוי מושא לנסתר לפנינו, "וסוערתו" = "וסוערת אותו"? ניקוד פא וסוערתו עשוי יפה גם לפירוש זה. וראה גרסת כתב-יד ארפורט של התוספתא לעיל; וצ"ע.
 165. דוגמה נוספת מטקסט מאוחר נמצאת במחזור רס"ג (ראה ילון, 1971, עמ' 143–144): כנגד "יאשתי ציצית מטלית" (= "הרחקתי והסירותי ציצית מטלית") יש בכתב-יד אחד "יאשתי" (וראה להלן סעיף 27).
 166. שרביט, 1976, עמ' 45–46.
 166א. שרביט, שם.
 167. קונטרסים לענייני הלשון העברית ב, ירושלים תרצ"ח–תרצ"ט, עמ' 35.
 168. בכתבי-היד האחרים של המשנה – פא, קיימב', פר (למסכת כלים) ועוד – משמשת הצורה נתפועלו (נתפועלו): נתפועלו, מתפועלין, תפועלו (ראה בר-אשר, 1980, עמ' 30). ייבין (1985, עמ' 30).

נתרוקן - "נתרוקנה רשות" (גדרים י, ב 2x ק, 169 פא, פס, 170 וכן מצינו בניקוד הבבלי).¹⁷¹ הצורה ידועה, בלא ניקוד בעדים רבים. היא מצויה גם מחוץ למשנה בכתב זה: נתרוקנה (תוספתא גדרים ו, ב 2x ג); מתרוקנת (ספרי במדבר קנג, קנה, מהדורת הורביץ עמ' 202, 203, 207 בס"ה חמש פעמים בכ"י רומי 32 ובעדים אחרים). נתקין - שנינו בשביעית (ד, ב): "שדה שנתקוצה תזרע במוצאי שביעית" "שנתקוצה" כלומר "שניטלו קוציה".¹⁷² כבר צוין שכ"י ק קורא שנתקוצה בנתפעל,¹⁷³ וכן הוא בכ"י פא שניקוצה (בהטמעת התיו לפני הקוף,¹⁷⁴ ומעין זה בעדים אחרים.¹⁷⁵ כנגד כל אלה מצאה כ"ץ במסורת ג'רבה נתקוצה.¹⁷⁶ והדבר מתועד מכבר בדפוסים מנוקדים. כן מצאתי מנוקד בדפוסים המשנה: אמ"ד [= אמסטרדם] ת"ו (1646), וינציה תס"ד (1704), מנטובה תקל"ז (1777), ליוורנו תרפ"ט (1929). וכן שמעתי מפי חכמים בני מרוקו (הדפוסים הג'ל הילכו בקהילות צפון אפריקה, ובכללן ג'רבה וערי מרוקו). נתקוצה נראית גרירה אחרי שם העצם קוץ.¹⁷⁷ ואין אנו יודעים את שיעור קדמותה של הקריאה הזאת, האם נוצרה בתהליך המסירה (כפי הנראה), או שהיא משקפת דיבור עברי חי (בספק גדול)?

28. לפנינו אפוא שלוש צורות בטוחות של נתפועל בלשון התנאים.¹⁷⁸ ואין צריך לומר, שאינה דומה חזקתן של גתיאש ושל נתרוקן, המתועדות בעדים קדומים, לחזקתה של נתקוצה, שנמצאה בדפוסים מאוחרים ובפני מסרנים בני צפון אפריקה. בכולן נראה, שאין לפנינו צורות מורשות מתקופת המקרא: יא"ש משמש במקרא בבניין הכבד פעם אחת בלבד, בפעל, לַיָּאֵשׁ (קהלת ב, כ).¹⁷⁹ הפועל ריקן/נתרוקן

552) דומו לאפשרות של גתיאש פעם אחת (ב-זאו מחוקה, אך על פי רוב גם בניקוד הבבלי הגרסה היא גתיאש וכו'.

169. בכ"י ק נפרדה התיבה (פעמיים) משום מה לשתיים: גיתרו קנה.

170. ב-פס מנוקד נתרוקנה.

171. ייבין, 1985, עמ' 583.

172. ראה פירוש ר"ח אלבק על אתר.

173. כ"ץ, 1978, עמ' 292.

174. הנמן, 1980, עמ' 207.

175. ראה זק"ש, 1975, על אתר.

176. כ"ץ, שם.

177. וראה לעיל הערה 154.

178. ייבין (1985, עמ' 583) מזכיר גם את גתאונה מהלכות פסוקות ומהלכות גדולות, ועוד (ויש שם הפניה למילון בן-יהודה). וכתב מורג (1992, סוף סעיף 2.4): "אין אנו כוללים ברשימה זאת את גתאונה... שמשמעו 'נגרמה לו הונאה', משום שבסיס הפועל נגזר משם העצם אונאה" (וראה הערה 154 לעיל). מורג, שעייין עיון היסטורי בבניין פועל-נתפועל (ובבניינים אחרים), פסח, בצדק, על צורה זו. אנו פוסחים עליה משום איחורה (העברית של הגאונים).

179. ועוד מספר פעמים בבניין נפעל, כגון ונאש (שמואל א כז, א).

הוא כולו חידוש של לשון חז"ל; זהו פועל גזור-שם מן ריקן (ריקם).¹⁸⁰ קשה לטעון, שבניינים שהיו בתהליך פליטה בלשון המקרא עשו פרות בלשון התנאים.¹⁸¹

29. אפשר לפרש את עלייתן של הצורות נתיואש ונתרוקן בדרך אחרת.¹⁸² כבר קדם ש' שרביט¹⁸³ והעלה את האפשרות, שהצורות משקפות מעתק $a < \sigma$; וכך אמר גם הגמון¹⁸⁴ מפורשות. כלומר, משתקף כאן המעבר $a < \sigma$ כחלק של תהליך כללי $i/a < o/u$ בלשון חז"ל.¹⁸⁵ ואולם קיומו של תהליך כללי כזה עדיין טעון הוכחה; אם כי אין להכחישו בתנאים פונטיים מוגדרים, כגון לפני עיצור שפתי (מסבין < מסבין) או לפני ריש (קרדום < קורדום) או למד (קלגס < קולגס), בעיקר בהברה סגורה לא מוטעמת.¹⁸⁶ ואולי גם כאן מדובר בצורות המשקפות את השינוי $a < \sigma$ בנסיבות פונטיות מיוחדות: האם צורת נתיואש הפכה נתיואש בשל העיצור הגרוני האחורי התוכף?¹⁸⁷ וכך הדברים באשר לנתרוקן. נזכיר, שיש לנו עדות מפורשת לפועל ריקן בלא דיגוש בקוף (לעיל סעיף 18): המקבילה הצפויה בבניין הסביל היא נתרקן/נתרקנה בקוף פשוטה (לא מוכפלת) ובקמץ לפנייה. האם מותרים אנו להניח, שהקוף הנחצית גרמה להמרת הקמץ בחולם (תנועה אחורית מובהקת יותר): נתרקנה < נתרוקנה?¹⁸⁸

180. ראה מילון בן-יהודה (כרך יד, עמ' 6736א). ואולי בשל היותו גזור שם מן ריקן (ריקם) נתקיימה בו צורת ריקן בריש צרויה והקוף רפה אחריה (וראה הערה 154 לעיל).
181. אם סוערתו (לעיל סעיף 26) היא אכן צורת פועל, נראה שהיא צמחה בהשראת סוער של לשון המקרא ולא המשך קדום שלה.
182. נתקוצה (בדפוסים, במסורת ג'רבה ובמקומות אחרים בצפון אפריקה) נראית, כאמור, גרירה (מאוחרת?) אחרי שם העצם קוצ (לעיל סעיף 27).
183. שרביט, 1976, עמ' 45-46.
184. הגמון, 1980, עמ' 208. נתרוקנה נזכרה שם בפנים, ונתיואש, שלא נמצאה במסורת פא, מובאת שם בהערה 804. (וגם נתרועעה במסורת כ"י ק נתפרשה לו [שם] צורת נתפעל < נתפועל במעתק $a < \sigma$, ולא צורת נתפועל.)
185. הגמון (שם, עמ' 208) מדבר על המעבר לתנועה o/u בתנועות הקצרות. כלום הוא חשב, שגם החולם של נתרוקנה הוא תנועה קצרה (= קמץ קטן)?
186. ראה בן-חיים, 1963, עמ' 10 והערה 9 (והספרות הנזכרת שם); קוטשר, 1959, עמ' 391-392; בר-אשר, 1983, עמ' 149-151. וראה הערה 185.
187. סברה זו טעונה ביסוס. אולי כאן המקום להעיר לתהליך מקביל שנמצא במלה אחרת שבה קמץ נעתק לחולם לפני אלף. שנינו בספרי במדבר "ואת האיל יעשה זבח שלמים... מה איל מיוחד שהוא בא כנדר ונדבה וטעון נסכים" (פסקה לב, מהדורת הורביץ עמ' 39). כ"י רומי 32 גורס "מה הואיל מיוחד שהוא בנדבה וטעון נסכים". הווי אומר: האיל < הואיל.
188. אין בידי דוגמה זזה לתהליך זה. אבל יש דוגמה ממין דומה שבה i (תנועה קדמית) הפכה o (א) (תנועה אחורית) לפני קוף. כוונתי לצורה הקרא (הפעיל של קרא על דרך ל"י) שהפכה הוקרה (יבמות יב, ו) במסורת כתב-יד ק, פא ובלא ניקוד גם בכ"י קיימב' (ראה הגמון, 1980, עמ' 395).

כללו של דבר, לפנינו צורות נתפועל מועטות. אחת מהן (נתקוצה) אין ראייה שהיא קדמונית, וגם שתי האחרות אינן נראות צורות נתפועל החוזרות לתקופת המקרא (התפועל), אלא יצירה מאוחרת בתקופת חז"ל. ויותר משהן נראות צורות נתפועל מקודיות יש רגליים לסברה, שהן גלגול פונטי מאוחר של צורות נתפעל במעתק $\bar{a} <$ 5; אבל הדבר עדיין טעון הוכחה חותכת.

30. בסיכום הדברים נוכל לומר, שהבניינים הכבדים בלשון חז"ל יש להם ארבעה או חמישה גילויים נבדלים:

הכבד הדגוש: פֻּעַל – נִתְפַּעֵל

הכבד המרובע: פֻּלְּל – נִתְפַּלְּל¹⁸⁹

הכבד המוארך: פוּלַל – נִתְפוּלַל

הכבד קל העין: פֻּעַל (פֻּעַל¹⁹⁰) – נִתְפַּעֵל (נִתְפַּעֵל¹⁹⁰)

הכבד המוארך (השלם): פוּעַל – נִתְפוּעַל

שני האחרונים (אם יש ממש בסברה שנתפועל הוא גלגול של נתפעל) ניתן לראותם חלופות ישירות של הבניין הדגוש (אך ברור שפועל – סוערתו – אינו אלטרנטיבה פונטית של פֻּעַל. ואכמ"ל).

נתפעל

31. בכל ספרות התנאים אין עדות בטוחה לבניין זה אלא בפועל אחד בלבד, נתוסף, המצוי במשנה פעם אחת בלבד: נתוספו (עירובין ז, ז). מעידים על קריאתו כתב-היד פא, 191 פס 192 ומשניות מנוקדות לרוב, 193 וכן קוראים מסרני העדות בתימן, 194 בגרבה 195 ובאשכנז. 196 ומצאנוהו גם מחוץ למשנה – בלא ניקוד – כגון: נתוסף

ברור שהקוף האחורית-הנחצית גרמה למעתק $\bar{a} < i$ (א), וגלגלה ממנה צורת "הופעל מדומה" (ראה לעיל הערה 39); אבל כאן מדובר בהברה סגורה:

189. ראה לעיל הערה 4.

190. סימן הרפה על העין מכוון לציין את היעדר ההכפלה.

191. ראה הנמן, 1980, עמ' 250. ב"ק נשמטה הנון; כתוב שם תוספו.

192. ב"פס מנוקד נִתְוּסְפוּ.

193. כן מצאתי בדפוס אמ"ד ת"ו, וינציה תס"ד, מנטובה תקל"ז וליוורנו תרפ"ט.

194. גמליאל, 1989, עמ' 58.

195. ראה כ"ץ, 1978, עמ' 263.

196. כך העיד א"ה ווייס, משפט לשון המשנה, ויין תרכ"ז, עמ' 93. (והוא הציע את התיקון נתוסף; וראה פירוס הדברים אצל ילון, 1964, עמ' 127–128.) וכן מצינו במשניות מנוקדות ומלוות בעברית סייטש (הוצאת לוי אפשטיין, ורשא), וכך מנקד גם קוסובסקי; מן הסתם הוא ניקד כן על פי מסורת אשכנזית.

(מכילתא פסחא טז, מהדורת הורביץ-רבין עמ' 59); שנתוספו (תוספתא עירובין ו, א; תוספתא סוטה ז, ה), נתוספו (תוספתא עירובין שם, שם), וניתוספו (ספרי במדבר ו, מהדורת הורביץ עמ' 10).

וכבר בירר ילון את העניין משלם;¹⁹⁷ אף הוא הראה דוגמות נוספות, רובן ככולן בפועלי פ"י מחוץ לספרות התנאים (נתוקד, נתוכח, נתותר; וראוי להזכיר כאן את מתוצאת, העולה מן הדרשה במסכת סוטה¹⁹⁸). וברור שמדובר בבניין אֶתְפַּעֵל הארמי שנשאל אל העברית ועיבר צורתו לִנְתַפְעֵל (מתוך היקש לנִפְעֵל/נִתְפַּעֵל הפותחים בנון). הבניין מקוים בארמית של התרגומים ובנינים של הארמית המאוחרת (כגון הסורית והארמית הבבלית במזרח, וכגון גיבי א"י: היהודית, השומרנית והסורית של א"י).¹⁹⁹ לא ברור, מדוע נצטמצם שימושו של הבניין לגזרת פ"י בלבד, ובספרות התנאים לפועל אחד בלבד.²⁰⁰ (ח' ילון העיר לצורת נִתְפַּעֵל בפועל השלם בעברית של הגאונים.²⁰¹) נראה שהבניין אך התחיל לשמש בלשון סמוך לפסיקת הדיבור העברי, ועל כן לא הספיק להכות בה שורשים.

בניינים נוספים?

32. שִׁפְעַל/נִשְׁתַּפְעַל? סגל הקדיש סעיף נפרד לשִׁפְעַל ונשתפעל²⁰² ופירט בו צורות אחדות, כגון: שְׁחַרְר, שְׁעַבַד, נִשְׁתַּחֲרַד, נִשְׁתַּעַבַד (מספרות התנאים, ועוד כמה צורות מספרות האמוראים). הדקדוק המשווה לימדנו, שצורות שִׁפְעַל בלשונות שמיות אחדות (כגון האכדית) עומדות כנגד הִפְעִיל/הִפְעַל של העברית והארמית. אבל כבר סגל עצמו היטיב לציין, שאין מדובר בבניין העומד לעצמו בלשון חז"ל, "אבל באמת אבד ללשון הרגש של מושג הגורם בצורות אלו והן משמשות כפעלים פשוטים שיסודם הוא רבעי, כל[ומר] בעל ארבע אותיות". יש לראותם אפוא שורשים מרובעים שנשאלו מן האכדית דרך הארמית.

הִפְעַל: בפועל אחד המשמש בלשון חכמים כבניין הִפְעִיל, הִלְקִיט, מצויה צורה

197. ילון, 1964, עמ' 127-135.

198. בבלי סוטה י ע"ב: "היא מוצאת היא מיתוצאת מיבעי לה". ביסודה של הדרשה עמדה ההשקפה של הדרשן (יודע הארמית), שהופעל המקראי (מוצאת) צריך להיות מומר באֶתְפַּעֵל/נִתְפַּעֵל (ראה ילון, שם, סעיף 8, עמ' 134-135).

199. בארמית המקרא הוא מצוי בפועלי ע"ו: יִתְזַן (דניאל ד, ט), יִתְשֵׁם (עזרא ד, כא) - בשניהם במקום אֶתְפַּעֵל.

200. לא מצאנו אף לא דוגמה אחת הנקראת נִתְפַּעֵל החוזרת אל בניין הִפְעִיל, שאפשר להניח לגביה קריאה קדמונית נִתְפַּעֵל (ראה מישור, 1983, עמ' 205 הערה 173).

201. הוא מציע לקרוא נִתְחַזַק בעקבות אִתְחַזַק (כך קוראים התימנים) בארמית.

202. סגל, 1936, סעיף 212, עמ' 122.

מקבילה - הַלְקָט: "ומהלקטין לתרנוגלין" (שבת כד, ג).²⁰³ אף שמבחינה פורמלית לפנינו צורת הפעל ארמית, יש לראות גם אותה, בעקבות סגל, צורה משורש מרובע: הלק"ט; בדומה למהקצעות (יחזקאל מו, כב), שיש לראותה בינוני פועל של הקצ"ע (ולא בינוני הופעל של קצ"ע) בקיום הא הבניין.

נתפעל: שבטיאל (1972, עמ' 209) במאמרו על דקדוק לשון חז"ל בפי בני תימן כותב: "קיימות בפי התימנים צורות בניינים שאינן בניקוד הטברני ואלו הן: I פעל... II נתפעל... III נתפעל". מן החומר שהוא מביא שם עולה, שצורת נתפעל נוהגת רק בלשון הדיבור של בני מחוזות אחדים בתימן (כחלופה של נתפעל), ולא בלשון חז"ל.²⁰⁴

כללו של דבר, אין מקום לבניינים שפעל/נשתפעל, הפעל בדקדוק לשון חכמים; מדובר בצורות מרובעות. גם בניין נתפעל במסורת תימן שנהג בדיבור העברי, אין לו חלק בדקדוק לשון חז"ל.

ד. סיכום

33. בנייני הפעל בלשון התנאים מתחלקים לסדירים (שישה) ולבלתי סדירים (שמונה). והריהם מפורטים לעיל (סעיף 2). כל העניינים המייחדים את הבניינים נתפרטו במקומותיהם המתאימים בדיוננו. ביקשנו לומר, שנתוך שמונת הבניינים הלא סדירים כלולים שני בניינים העומדים לעצמם: פעל, הנמצא בתהליך פליטה (במסורת הכתיב ספק אם יש ממנו יותר משתיים-שלוש צורות בטוחות, ובמסורות הניקוד מיתוספות עליהן עוד כמה וכמה דוגמות), ונתפעל, הנמצא כנראה בתהליך כניסה, אלא שפסיקת הדיבור העברי קטעה את התהליך באבו, והבניין לא עשה פירות של ממש.

יתר ששת הבניינים הלא סדירים יש לראות בהם חלופות של הבניינים הסדירים (זו אחת מן התיזות העיקריות שהבאנו כאן):

נפעל הסדיר מקיים שתי חלופות - נפעל ונפעל. אלה קיומם נקשר בגזרות מסוימות: נפעל התחיל בפועלי פ"ג, ומשם נתפשט לגזרות דומות ולגזרות אחרות; נפעל עיקר קיומו בפועלי ע"ו ודומיהם, ויש ממנו עוד פעל אחד במסורת אחת שלא בגזרת ע"ו: ניטמאתי, ניטמאתה.²⁰⁵

203. מהלקט = מאכיל עופות בידו; מלקיט = זורק את האוכל לארץ וגורם לעופות ללקוט אותו (ראה סגל, שם, עמ' 123).

204. וכך אישרו בפניי פרופ' ש' מורג וד"ר י' גלוסקא (וראה לאחרונה דבריו של פרופ' מורג בהספדו ליצחק שבטיאל, ספר שבטיאל - מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, רמת-גן תשנ"ב, עמ' יז).

205. ואיננו יודעים את מידת קדמותה של הקריאה הזאת.

פָּעַל וּנְתַפְּעַל (בהכפלת עה"פ ותנועה קצרה לפנייה) הסדירים מקיימים סדרות-משנה. ליד הכבד המרובע והכבד המוארך (בפועלי ע"ו והכפולים) יש עוד שתי סדרות-משנה: הכבד קל העין פָּעַל - נְתַפְּעַל (בעה"פ לא מוכפלת ובתנועה ארוכה לפנייה) ואולי גם פּוֹעַל - נְתַפְּעַל (הכבד המוארך השלם) הם גלגולים של הכבד הדגוש, צורות-משנה שהקמץ הפך בהן חולם בנסיבות מסוימות. חלק של הצורות בשתי סדרות-המשנה האחרונות הן פרי גזירה או גרירה אחרי צורות שְׁמַנִּיּוֹת בעה"פ לא דגושה, כגון מְאָבְּקִים מן אָבַק, נִשְׁתַּפֵּה בעקבות שְׁפוּי, נְתַקְוָה מן קוֹץ, רָקַן בעקבות רִיקָן; אבל מבחינה פורמלית, סינכרונית הם משובצים בבניינים הנזכרים. הצגה זו, יותר משהיא מתחקה אחרי גלגולן הדיאכרוני של הצורות (ובכל מקום שנדרש נתנו דעתנו גם לפן הזה) היא מבקשת להציג את הדברים במישור הסינכרוני.

34. בתוך מערכת הבינוני עומדת הסדרה הסדירה על שמונה בניינים:

(א) 1-2-3 (הקל) פּוֹעַל - פָּעוּל - נְפָעַל

(ב) 4-5-6 (הכבד) מְפַעֵל - מְפַעֵל - מְתַפְּעֵל²⁰⁶

(ג) 7-8 (הגורם) מְפַעֵל - מְפַעֵל

הערות: (א) בבינוני של הכבד הצביע ילון על האפשרות לקיומן של צורות פסיב במשקל מְפַעֵל (אולי מְפַעֵל), שנשאלו מן הארמית. מסקנתו מיוסדת על כתיבים חסרי ואו אחרי פה"פ, אבל לא נמצאה כל עדות לכך בקרי [ואין מניעה להניח שלפנינו צורות מְפַעֵל בחלק של הדוגמות].
(ב) בבניינים הכבדים - בכל סדרות-המשנה שלהם - מקוימות בכוח או בפועל שלוש צורות בינוני. כגון:

מגלגל - מגולגל - מתגלגל

משעבד - משועבד - משתעבד

וכך גם בבניין הכבד קל העין יש לראות את השלשה מְפַעֵל (מְשַׁלֵּק), מְפַעֵל (מְאוֹכְלִין), מְתַפְּעֵל (מתאנח).²⁰⁷

35. חיתומו של דבר: נמצאנו מעמידים את מערכת הבניינים בלשון התנאים על ארבעה-עשר, שהם למעשה שמונה בלבד; שישה סדירים (קל - נְפָעַל, פָּעַל - נְתַפְּעַל, הפָּעֵל - הפָּעֵל) ולידם שישה לא סדירים, שהם חלופות וצורות-משנה

206. ויש גם צורת בינוני הפותחת בגון: נְתַפְּעַל (ראה בר-אשר, 1980, עמ' 106-112 והספרות הנזכרת שם; מישור, 1983, עמ' 193 ואילך).

207. ויש מה להוסיף גם בעניין חלוקת הבניינים לאור שמות הפעולה, אך הדברים מחייבים דיון נפרד לעצמו. ועוד חזון למועד.

שלהם (נפעל, נפעל; פעל-נתפעל, פועל-נתפועל), ועמם עוד שניים לא סדירים (פעל בתהליך פליטה, נתפעל בתהליך קליטה).²⁰⁸

רשימת קיצורים

(א) כתבי-יד

א"ר = משנה כתבי-יד, אוטוגרף הרמב"ם, מובא על פי צורבל, 1986.
 ד"ר = משנה דפוס ראשון, גאפולי רנ"ב, מהדורה פקסימילית (עם מבוא מאת א"מ הברמן), ירושלים תש"ל.
 טא = משנה כ"י פארמה [א], דה רוסי 138, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל.
 פס = משנה כ"י פריס 328-329 בספרייה הלאומית בפריס, מהדורה פקסימילית (עם מבוא מאת מ' בר-אשר), ירושלים תשל"ג.
 סר = משנה כ"י פארמה [ב], דה רוסי 497, מהדורה פקסימילית (עם מבוא מאת מ' בר-אשר), ירושלים תשל"א.
 ק = משנה כ"י קאופמן A.50, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשכ"ח.
 ק"ב = גרסת היד השנייה בכ"י ק שכתבה דף אחד במסכת גידה ואת שבעת הדפים האחרונים בכתב-היד.
 קיימב' = ג"ה לו, מתניתא דבני מערבא על פי כ"י קיימבריג', Add-470.1, קיימבריג' 1983.

(ב) ביבליוגרפיה

אלדר, 1979 = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, כרך ב: ענייני תצורה, עדה ולשון ה, ירושלים תשל"ט.
 אלדר 1980 = א' אלדר, "אבות ותולדות" במערכת הבניינים, לשוננו מד (תש"ם), עמ' 157-160.
 בן-חיים, 1963 = ז' בן-חיים, "מבוא" בתוך המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ספר המקורות, חלק ראשון, למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ג עמ' 7-13.

208. גישה פורטנית עם פרטים רבים שלא ממין העניין משתקפת במאמרו הנשכח של צ' הר-זהב "הבניינים בפעל העברי" (לשוננו ב [תר"ץ], עמ' 155-175); לא פחות משמונים ושישה בניינים הוא מונה וסופר וכולל ופורט ומגולל ברשימתו. ואין הדברים דורשים תוספת. לעומת זאת ראוי לתת את הדעת להשקפות העולות מחיבורי הדקדוק בימי הביניים בהצגתו הבהירה עד מאוד של א' אלדר (אלדר 1980).

- בן-חיים, 1977 = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך חמישי: לשון תורה, ירושלים תשל"ז.
- בן-טולילה, 1989 = י' בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה, עדה ולשון יד, באר-שבע תשמ"ט.
- בר-אשר, 1979 = מ' בר-אשר, "שתי תיבות מורכבות שלא הוכרו", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 185-193.
- בר-אשר, 1980 = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו, ירושלים תשמ"ם.
- בר-אשר, 1983 = מ' בר-אשר, "עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב-יד רומי 32 לספרי במדבר", תעודה ג, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 139-165.
- בר-אשר 1984 = מ' בר-אשר, "משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן של המשנה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 1-17.
- בר-אשר, 1986 = מ' בר-אשר, "בירורים בלשניים בכתב-היד של המשנה, טיפוס הלשון וקווי ייחוד בלשון", דברי האקדמיה הלאומית למדעים, כרך ז, חוברת 7, ירושלים תשמ"ו, עמ' 183-210.
- בר-אשר, 1987 = מ' בר-אשר, "שתי תופעות בדקדוק הפעל בסורית של ארץ ישראל", מחקרים בלשון ב-ג (ספר היובל לאבא בנדויד), ירושלים תשמ"ז, עמ' 111-126.
- בר-אשר, 1991 = מ' בר-אשר, "זוטות בדקדוק פועלי ל"א ול"י בלשון המשנה", שי לחיים רבין - אסופת מחקרי לשון, ירושלים תשנ"א, עמ' 55-66.
- גולדברג, 1955 = א' גולדברג, מסכת אהלות - מהדורה מדעית על פי כתב-יד... עם פירוש מדעי ומבוא, ירושלים תשט"ו.
- גולדברג, 1976 = א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, נוסח כ"י קויפמן ונוסח דפוס ראשון רנ"ב עם שינויי נוסחאות... בצרוף מבוא והערות, ירושלים תשל"ז.
- גמליאל, 1989 = ח' גמליאל, "מערכת הפועל בלשון חכמים לפי כתב-יד תימני עתיק", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 37-71.
- הנמן, 1980 = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה רוסי 138), תל-אביב תשמ"ם.
- זק"ש, 1972, 1975 = ג' זק"ש (עורך), משנה זרעים עם שינויי נוסחאות... כרך א, ירושלים תשל"ב; כרך ב, ירושלים תשל"ה.
- יהלום, 1985 = י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה.

- ייבין, 1985 = ייבין, מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי (שני כרכים), ירושלים תשמ"ה.
- ילון, 1964 = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
- ילון, 1971 = ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א.
- כ"ץ, 1978 = ק' כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה, עדה ולשון ב, ירושלים תשל"ח.
- מורג, 1957/8 = ש' מורג, "בניין פֶּעַל ובניין נִתְפַּעֵל...", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 349-356; "עוד לעניין פֶּעַל ונִתְפַּעֵל", תרביץ כז (תשי"ח), עמ' 556 [מובא על פי קובץ א, עמ' 93-101].
- מורג, 1969 = ש' מורג, "המסורת הטברנית של לשון המקרא: הומוגניות והטרוגניות", פרקים ב (בעריכת א"ש רוזנטל), ירושלים תשכ"ט-תשל"ד, עמ' 105-144.
- מורג, 1970 = ש' מורג, "משנה נזיקין קדשים טהרות, כ"י בניקוד לפי מסורת תימן, דברי מבוא", בתוך המהדורה הפקסימילית, ירושלים תשל"ל, עמ' 1-8 [מובא על פי קובץ א, עמ' 199-206].
- מורג, 1992 = ש' מורג, "מסורת שומרון ומסורת תימן: נקודות מפגש", מחקרים בלשון ה-ו (ספר היובל לישראל ייבין), ירושלים תשנ"ב, עמ' 245-264.
- מורשת, 1980 = מ' מורשת, "על בניין נופעל בעברית הבתר-מקראית", בתוך: מחקרים בעברית ובלשונות שמיות מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, רמת-גן תש"ם, עמ' 126-139.
- מישור, 1983 = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.
- נאה, 1989 = ש' נאה, לשון התנאים בספרא על פי כתב-יד וטיקאן 66, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט.
- נאה, 1992 = ש' נאה, "על גבול הדקדוק והמילון", מחקרים בלשון ה-ו (ספר היובל לישראל ייבין), ירושלים תשנ"ב, עמ' 277-313.
- נתן, 1984 = ח' נתן, המסורת הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ד.
- סגל, 1936 = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.
- צורבל, 1986 = ת' צורבל, לשון המשנה באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו.
- קובץ א / קובץ ב = מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, כרך א, ירושלים תשל"ב (תשל"ז²); כרך ב, ירושלים תש"ם.

קוטשר, 1959 = "קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.

קוטשר, 1977 = "קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.

קימרון, 1988 = א' קימרון, "מקורו של בניין נופעל", לשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 179-178.

שבטיאל, 1972 = "שבטיאל, מסורת התימנים בדקדוק לשון חכמים", מובא על פי קובץ א, עמ' 207-251.

שרביט, 1976 = ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות והכנות למהדורה מדעית, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ו.